

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН
МУҲАНДИСЛИК-ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

Касб таълими «Иқтисодиёт» кафедраси

3-КТБҲА-11 гуруҳ талабаси

Вахобов Сардорнинг

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**МАВЗУ: Корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти ва
улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили мавзусини
ўқитишда масала-мисол усулини қўллаш**

Илмий раҳбар:

и.ф.н., доц..И.Сирожиддинов

Наманган-2015 йил

Мундарижа

Кириш

1-боб. Корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти мазмуни ва аҳамияти

- 1.1. Корхонанинг моддий ресурслари таркиби ва иқтисодий мазмуни.
- 1.2. Моддий ресурслар таъминотини ташкил этиш.
- 1.3. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари

2-боб. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили

- 2.1. Моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг омиллари.
- 2.2. Моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари таҳлили.
- 2.3. Моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари.

3-боб. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили мавзусини масала-мисол усулини қўллаб ўқитиш

- 3.1. Маъруза машғулоти методикаси.
- 3.2. Амалий машғулот методикаси.

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози ва унинг турли мамлакатлар иқтисодиётларига таъсири корхоналар моддий ресурсларидан, яъни активларидан самарали фойдаланиш пасайтириш масалаларига эътиборнинг кескин кучайишига олиб келмоқда. Чунки бундай шароитларда корхоналарнинг рақобатбардошлиги ва молиявий барқарорлигини таъминлаш активлар самарадорлигини ошириш бўйича чораларни тақозо этмоқда.

Иқтисодиётнинг изчил ва барқарор ривожланишини таъминлашда келгуси давр учун пухта ва ҳар томонлама асосланган чора-тадбирлар, муҳим вазифа ва йўналишлар, турли даражалардаги иқтисодий тараққиёт дастурларнинг ишлаб чиқиши ва аниқ белгилаб олиниши муваффақият гарови ҳисобланади. Айни пайтда, босиб ўтилган йўл – олдинги даврдаги эришилган ютуқ ва натижаларни танқидий баҳолаш орқали тегишли хулосалар чиқариш, улар асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини янада такомиллаштириб бориш ҳам муҳим принципиал аҳамият касб этади.

Ушбу қоида айниқса ҳозирги шароитда янада долзарб бўлиб бормоқда. Чунки, 2008 йилда бошланган ва 2009 йилда жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари иқтисодиётига сезиларли таъсир кўрсатган глобал молиявий-иқтисодий инқироз салбий таъсир оқибатларининг олдини олиш турли даражалардаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни амалга оширишда ўзига хос изчилликни, хатти-ҳаракатларнинг ҳар томонлама ўйланганлиги ва асосланганлигини, туб ислохотларни амалга оширишнинг босичма-босқичлигини, режа ва мақсадларга томон ҳаракатдаги собитқадамликни тақозо этади. Мамлакатимизда чуқурлашган жаҳон-молиявий инқирози шароитида барқарор ўсиш суръатларининг сақланиб қолиши эса танланган мустақил тараққиёт йўлимиз ва унга мувофиқ амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатимизнинг нечоғлиқ тўғри эканлигини яна бир бор тасдиқламоқда.

Ушбу масалаларнинг кенг таҳлили ҳамда уларни янада чуқурроқ ҳал этиш борасида Президентимиз И.Каримов шу йилнинг 16 январида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йилнинг асосий якунлари ва 2015 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисида маъруза қилди. Унда мамлакатни ривожлантириш, янгилаш, модернизация қилишнинг тўғри танланган стратегияси, қабул қилинган дастурларни бажариш борасида ўтган йилда куч ва имкониятларнинг сафарбар қилиниши туфайли глобал инқирознинг оқибатлари ва таҳдидларига нафақат бардош беришга, балки иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг барқарор суръатларини, халқ бардамлиги ва фаровонлигини оширишни таъминлашга муваффақ бўлишимиз қайд этилди.

Демак моддий ресурслар сарфи оқилона режалаштирилиши ва ҳисобга олиб борилиши лозим. Маълумки, мамлакатимизда амалга оширилаётган Инқирозга қарши чоралар дастурида ҳам маблағлардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари муҳим ўрин эгаллаган. Буларнинг ҳаммаси мавзунинг долзарблигини белгилаб бермоқда.

Мавзунинг ўрганилганлиги. Корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили масалалари мамлакатимиздаги қатор олимларнинг асарларида ёритиб келинмоқда. Улар жумласига А. Ваҳобов, С. Қодирхонов, О. Бобожонов, Н. Каримов, М.Тўлахўжаева, Б. Ҳасанов, А. Каримов, Ф. Гуломова, И. Завалишина А. Солиев ва бошқаларни киритиш мумкин. Умуман олганда мазкур масала илмий ва ўқув адабиётларида нисбатан кенг ёритилаётганлигини қайд этиш лозим.

Ишнинг мақсади ва вазифалари. Ишнинг мақсади иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитларида корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили ва мавзунинг ўқитилиши масалаларини чуқур ўрганиб чиқишдир. Шунга мувофиқ ҳолда қуйидаги вазифалар қўйилди:

- мамлакатни модернизациялаш шароитида корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлилини асослаб бериш;
- мавзуни ўқитиш методикасини ишлаб чиқиш.

Битирув-малака ишининг объекти ва предмети. Тадқиқотнинг объекти бўлиб корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили ва ушбу мавзуни ўқитиш методикаси ҳисобланади.

Битирув-малака ишининг предмети бўлиб моддий ресурслар билан таъминот ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили билан боғлиқ масалалар ҳисобланади.

Ишнинг назарий ва услубий асослари. Ишда Ўзбекистон Республикаси қонунларидан, Президент фармонларидан, хорижий ва Ўзбекистонлик олимларининг илмий изланишларидан, Молия Вазирлигининг бухгалтерия ҳисоби ва аудит бўйича меёрий ҳужжатларидан фойдаланилган.

Ишнинг амалий аҳамияти. Ишнинг амалий аҳамияти шундан иборатки, унда келтирилган хулоса ва таклифларидан моддий ресурслартаҳлилини юритишда ва ўқув жараёнида бухгалтерия ҳисоби фанларини ўқитишда фойдаланиш мумкин.

Ишнинг тузилиши. Битирув малака иши кириш, учта боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан ташкил топган. Иш - бетдан иборат ва унда - та жадвал мавжуд.

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объект ва предмети, назарий ва услубий асослари кўрсатилган.

Ишнинг биринчи бобида корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти асосий воситаларни ҳисобга олишнинг асосий жиҳатлари кўриб чиқилган.

Иккинчи бобда корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили масалалари ўрганилган.

Учинчи бобда мавзуни ўқитишда илғор педагогик технологияларни қўллаш йўллари асослаб берилган.

Хулоса қисмида тадқиқот бўйича хулоса ва таклифлар келтирилган.

1-боб. Корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти мазмуни ва аҳамияти

1.1. Корхонанинг моддий ресурслари таркиби ва иқтисодий мазмуни

Ҳозирги кунда саноат корхоналарини моддий-техника ресурслари билан талаб даражасида таъминлашга доимо катта эътибор берилмоқда. Чунки бу сарфланадиган меҳнат ҳамда маблағ харажатлари камайиши, моддий ресурслар самарадорлиги юксалиб, фойда суммаси кўпайиши учун имконият яратади. Шундай экан саноат корхоналарининг моддий-техника воситалари билан таъминланиш ва бу воситалардан фойдаланиш жараёнини ва бу борадаги ўзгаришларни билиш талаб этилади. Бунинг учун бир қанча кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Энг аввало, бу борадаги асосий кўрсаткич – қўшма ва давлат корхоналарининг, ҳиссадорлик корхоналарининг моддий ресурслар билан таъминланганлик даражасини аниқлаш керак. Маълумки, корхона ўз фаолиятида амалга оширадиган ишларни тез ва сифатли бажаришга интилади, бу жараёнда техника воситалари ўтасида мутаносибликни таъминлашга алоҳида эътибор беради.

Шунинг учун моддий-техника базасини доимо талаб даражасида шакллантириш лозим. Бу масалага бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхонанинг ўзи катта эътибор бериши керак. Чунки корхоналар мустақил фаолият юритадилар. Саноат корхоналари моддий ресурслар базасини мустаҳкамлашда самарали йўллардан, усуллардан фойдаланишлари, камроқ харажат қилиб кўпроқ фойда олишга интилиши керак.

Ишлаб чиқаришда самарадорликка эришишнинг муҳим омилларидан бири корхона иш кучи билан бир қаторда режали равишда ишлаб чиқариш воситалари билан бир меъёрга таъминлаб туришдир. Корхоналарни белгиланган режа бўйича етарли даражада ва ўз вақтида ишлаб чиқаришда зарур бўлган асбоб ускуналар, хом ашё материаллар билан таъмилаб туриш давлат режа топшириқларнинг мувофаққият билан бажарилишида катта аҳамиятга эга.

Бунда корхонанинг моддий техника таъминоти режанинг қанчалик тўғри ва ўз вақтида тўзилганлиги катта аҳмиятга эгадир.

Ишлаб чиқаришни ўз вақтида керакли маблағлар билан таъминлаш ва уни тўғри ташкил қилиш ишлаб чиқариш жараёнларининг бир меъёрга боришига, машина ва ускуналарнинг бекор туриб қолишини камайтиришга иш вақтини тежашга ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини яхшилашга хом ашё ва материалларнинг тежалашига имкон яратади.

Корхона моддий техника таъминотининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- корхонага керакли моддий ва техника ашёлар номенклатураси белгилаш ва корхонанинг уларга бўлган эҳтиёжини планлаштириш;
- таъминловчилар билан шартномалар тузиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш;
- корхонага моддий ва техникавий ашёларни ўз вақтида етказиб бериш ва транспорт йўл харажатларини қисқартиришга эришиш;
- моддий ва техникавий ашёларни сақлаш учун зарур шароитлар яратиш ва уларни ишлаб чиқариш бўлинмаларга тўхтовсиз ва ўз вақтида етказиб берилишини ташкил қилиш;
- хом ашё материалларининг тежаб сарфланишини керакли миқдорда хом ашё ва материаллар запаси яратилишини назорат қилиш;

Корхоналарнинг моддий техника таъминоти режалари, ишлаб чиқариш воситаларининг халқ хўжалиги кўламида тақсимланишининг бошидир.

Моддий техника таъминоти режасининг ишлаб чиқариш корхонанинг хом ашё ва материалларга бўлган талабини корхонанинг бизнес режасида йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш дастурида ташкилий техникавий тадбирлар йилнинг охирида қолган ва режалаштирилаётган йил бошларида ҳисобга ўтадиган материаллар ва бошқаларга асосас ҳисоблаб чиқади.

Ишлаб чиқаришда қўлланиладиган ҳамма материаллар асосий ва ёрдамчи материалларга бўлинади. Асосий материаллар чиқарилаётган маҳсулот таркибига киради. Уларга устки ва астарлик газламалар, қотирма ва иситувчи қатлам кабилар киради.

Ёрдамчи материалларнинг турлари жуда кўп. Буларга мойлаш, созлаш, тозалаш, қоплаш материаллари, ремонт учун эҳтиёт қисмлар, турли асбоблар, талонлар, ёрликлар, пломбалар, андаза ва трафарет тайёрлаш учун ишлатиладиган материаллар (коғоз, клёнка, картон) ва бошқалар киради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш бўйича давлат буюртмасини бажаришни таъмилаш учун материалларни тўғри танлай билиш, тикувчилик саноатида муҳим аҳамиятга эга. Улардан тикиладиган буюмлар ташқи кўринишидан чиройли, модели ва фасони бўйича замонавий талабларга жавоб берадиган сифатли, мустаҳкам ва баҳоси арзон, хуллас қисқа қилиб айтадиган бўлсак, бу маҳсулотлар бозорга чиққач ўз харидорини бошқа шунга ўхшаш товарлар ўртасидаги рақобатни ютиб чиқиб эътиборини қозониши керак бўладиган даражада бўлиши лозим.

Моддий техника таъминоти режасини ҳисоблаб чиқишда сарфланадиган барча материаллар ва техника воситалари алоҳида алоҳида ҳисоблаб чиқилади.

Моддий техника таъминоти режасини ишлаб чиқиш икки босқичда амалга оширилади.

Биринчи босқичда режанинг лойихаси тузилади. Бунда корхонага керакли моддий ресурслар номенклатураси тузилади, уларнинг ҳар бир ташкил қилувчи тури бўйича эҳтиёж миқдори ҳисобланади. Бу миқдорни ҳисоблашда корхонанинг иқтисодий ва социал ривожланиш бизнес режасида режалаштирилаётганда аввалги йилда эришилаган ютуқлар ва кўрсаткичлар асос бўлиб ҳисобланади.

Иккинчи босқичда аниқланган маълумотлар асосида моддий техника таъминоти режаси лойихасига тузатиш киритилади. Уларга ишлаб чиқариш дастури, янги техникани жорий қилиш ва экспериментлар ўтказиш бўйича олинган топшириқлар материал сарфи нормаси ва ишлаб чиқариш заҳиралари бўйича киритилган тузатишлар корхонага ажратилган моддий ресурслар фонди омбордаги материалларнинг ҳақиқий қолдиғи асос бўлади.

Моддий техника таъминоти режаси икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда моддий техника ресурслари эҳтиёжи аниқланади, иккинчи қисмда моддий техника таъминоти балланси тузилади. Моддий техника ресурслари эҳтиёжини аниқлаш ўз ичига қуйидаги ҳисобларни олади: материалларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш; ёқилғи ва энергетикага бўлган эҳтиёжни аниқлаш.

Моддий техника таъминоти балланси моддий ресурсларга бўлган эҳтиёж миқдори асосида моддий ресурсларнинг ҳар бир тури бўйича тузилади. Бунга моддий ресурсларга бўлган эҳтиёжни таъминловчи манбалар ва уларни қондириш миқдорлари солиштирилади ҳамда четдан келтириладиган материаллар миқдори аниқланади.

Корхоналарда моддий ресурсларга бўлган эҳтиёжни қондириш манбаларига режалаштирилаётган йилга моддий ресурсларнинг кутиладиган қолдиғи, давлат томонидан ажратиладиган дотациялар, ички ресурсларни сафарбар қилиш киради.

Моддий техника ресурсларига буюртмалар тузишда ресурслар қайси усулда қайси ташкилотдан олинишига катта эътибор қаратиш керак.

Корхона ресурсларини улгуржи савдо тартибида ёки айирбошлаш асосида олади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай корхона асосий мақсадига эришиш учун ишлаб чиқариш харажатларини жумладан меҳнат предметларидан тежаб-тергаб фойдаланишга алоҳида эътибор берадилар. Чунки шунинг натижасида улар ўз фойдаларини кўпайтиришга оқибат натижада фойдалилик даражасини оширишга эришадилар. Маҳсулот ишлаб чиқаришда меҳнат предметларининг аҳамияти улкан. Уларсиз айрим ҳолларда маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти чекланади айрим ҳолларда эса умуман мумкин эмас.

Масалан, меҳнат предмети ҳисобланган металллар электр қувватлари ва бошқалар мавжуд бўлмаса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам чекланади. Шундай экан меҳнат предметларига саноат ишлаб чиқаришида нималар киришлилигини аниқлаб олиш лозим. Адабитларда, корхона ҳужжатларида кўрсатилишича меҳнат предметларига қуйидагилар киритилган:

- хом-ашё ва материаллар;
- электро-энергия;
- ёқилғи;
- ёғловчи материаллар;
- кам баҳоли ва тез тўзувчи буюмлар ва бошқалар.

Улардан йил давомида тўлиқ ҳамда тежаб тергаб фойдаланиш энг муҳим мақсад ҳисобланади.

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари ёки таннархлари пасайади. Бунинг натижасида корхоналарнинг соф фойдалари ортади. Шунинг билан биргаликда меҳнат предметларидан ўриндошлик билан фойдаланиш оқибатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатлари яхшиланади, хизмат қилиш муддатлари эса кўпайади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши, таннархнинг пасайиши, фойда ва рентабеллининг ошиши, корхона моддий ресурслар билан белгиланган ассортимент ва сифати бўйича таъминланишига боғлиқ.

Шунинг учун саноат корхоналари ўз ишлаб чиқаришини бир меъорда самарали ривожланишини таъминлаш мақсадида узоқ муддатга мўлжалланган бизнес режаларига асосланган ҳолда меҳнат предметлари билан таъминлашга алоҳида эътибор берадилар. Чунки ҳозирги пайтда меҳнат предметларини йўқлиги ёки ўз вақтида олиб келинмаганлиги сабабли саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти туриб қолмоқда.

Корхоналарнинг моддий ресурслар билан ўз вақтида, зарурий миқдорларда, белгиланган сифатда ҳамда бир маъромда таъминланиши шу билан биргаликда улардан рационал фойдаланиш пировардида унинг иқтисодий ривожланиши ва тараққий этиши учун ҳар томонлама таъсир этади.

Корхоналарнинг ривожланиши, тараққий этиши ҳамда иқтисодий жиҳатдан бақувват бўлиши оқибат натижада мустақил Республикаимизнинг иқтисодиётини барқарорлаштишига замин яратади. Халқимиз турмуш даражасининг янада юксалишига ҳар томонлама ўз таъсирини кўрсатади.

Саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларининг ошиши ўз навбатида моддий ресурслардан фойдаланиш кўламининг ҳам кенгайишига олиб келади. Шунинг учун моддий ресурслардан тежаб тергаб фойдаланиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Меҳнат предметларидан тўлиқ ва самарали фойдаланишни таъминлаш учун ҳозирги даврда замонавий янги техникалардан тўғри фойдаланиш шунингдек самарали технологияларни ишлаб чиқаришга тезкорлик билан татбиқ этишни тақазо этади. Чунки улар ёрдамида меҳнат предметлари ишлаб чиқаришга сарф қилиниши, тежалиши таъминланади. Шунинг билан биргаликда ишлаб чиқаришни турлича шакллари асосий эътиборни нодавлат мулкчилигига асосланган корхоналарни барпо этиш ва ривожлантиришга қаратиш мақсадга мувофиқдир. Сабаби уларда мулкка эгалик қилиш хиссиёти доимо юқори даражада бўлади. Дарҳақиқат нодавлат мулкчилигига асосланган корхоналарда меҳнат предметлари уларнинг мулки ҳисобланади. Ундан имконият доирасида самарали фойдаланишга катта эътибор берилади.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишни йўлга қўйишда иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти каттадир. Корхонада моддий ресурслардан қай даражада фойдаланилаётганлигини таҳлил этиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга

сарфланаётган харажатларни тежаш мақсадида фойдаланилмай қолган ички имкониятларни топиш мумкин.

Меҳнат предметларидан фойдаланишни таҳлил этишнинг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхона, бирлашмаларнинг зарурий материал ресурслари билан таъминланганлик даражасини аниқлаш;
- моддий ресурсларни корхонага етказиб бериш ҳажмини, комплекслилигини, сифатлилигини, сортлилигини ҳамда маъромийлигининг даражасини белгилаш;
- моддий ресурсларни етказиб бериш борасида корхоналараро тузиладиган шартномаларнинг ўз вақтида тузилганлигини аниқлаш;
- моддий техника таъминоти белгиланган режасининг ҳақиқатга яқинлигини текшириш;
- транспорт-тайёрлов харажатларини ҳисоблаш;
- материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини аниқлаш ва уларни маҳсулот ҳажмига унинг таннархига таъсирини миқдор жиҳатдан ҳисоблаш;
- хом ашё, ёқилги ва материаллардан фойдаланилмаган ички имкониятларини аниқлаш ва бошқалар.

Таҳлил учун зарурий маълумотлар моддий техника таъминоти режаси, хом ашё ва материаллар бўйича тузилган шартнома ҳамда моддий ресурслар мавжудлиги ва улардан фойдаланишнинг статистик ҳисоботидан олинади. Корхоналарда меҳнат предметларидан фойдаланишни таҳлил этишда уларни сарфланиши бўйича ўрнатилган меъёрий маълумотлардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланишга Республикамиз ҳукумати томонидан ҳам доимо алоҳида эътибор қаратилмоқда. Улар қабул қилинган норматив ҳужжатларда ўз аксини топган. Масалан, «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида» ги, «Тадбиркорлик тўғрисида» ги, «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» ги ва бошқа қонунларда, фармонларда, қарорларда ўз аксини топган.

1.2. Моддий ресурслар таъминотини ташкил этиш

Ишлаб чиқариш корхоналари ҳозирги кунда замонавий ҳисоблаш машиналари билан жиҳозланган. Улар моддий ресурсларни бошқариш тизимини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Чет эл ва ўзимиздаги корхона хўжалик амалиёти ва илмий ишлаб чиқаришлари моддий ресурслар тизимини асосий услубларини ривожланишига ёрдам беради. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Моддий-техник таъминлашни форма ва манбалари плюрализми шуни билдирадики, моддий ресурслар давлат буюртмаларини бажариш учун марказлашган бўлинмалар тартибида бўлиш мумкин.

2. Моддий ва молия ресурсларини ишлатишда “корхона – етказиб берувчи (сотувчи)” ва “корхона – қабул қилувчи” (харидор)нинг мустақиллиги.

3. Моддий ресурслар билан ишлаб чиқаришни ўртасида баланс ўрнатиш учун давлат иқтисодиёти элементлари асосида ўзини ўзи бошқариши.

4. Ресурсларни сақлаш ва сарфга тескари деганда жараённи асосий параметралари – моддий ресурсларни ишлатиш, моддий сарфлар, заҳиралар – умумий керакли даражада бир хил оғирликда бўлиши керак.

5. Моддий ресурсларни уларни ишлаб чиқариш оборотига иложи борица максимал чуқурликда жалб қилиш ҳисобига ишлатиш интенсификацияси, яъни истеъмол қолдиқларини иккиламчи моддий ресурслар сифатида қайта ва кўп мақсадларда ишлатиш.

6. Комплексланганлик шуни кўрсатадики, тизимда корхона фаолияти учун керакли, шунингдек информацияли, ишлаб чиқариш ва коммерция хизматлари учун мўлжалланган моддий ресурслар турлари циркуляцияга айлантиради.

7. Тезкорлик деганда тизимнинг бозор талабларига тўлиқ қобилияти ва алоҳида корхона ҳамкорларини индивидуал талаблари.

8. Қайтиш – маҳсулотни товар сифатида натурал-буюм шаклидан қиймат шаклига эркин ўтишнинг имкониятлари.

9. Илмий-техник ривожланишига берилувчанлик, яъни тизим бозорни хизмат ва товарларни янги турларини ахтариш, ўзлаштириши, реклама қилиш ва тўлдириш керак.

10. Амалиётда истеъмолчи устунлигини амалга ошириш – оммавий даражадаги кам сарфларда моддий хизмат ва ресурсларда индивидуал ва оммавий талабларни қондириш.

Санаб ўтилган услублар бир вақтда ҳаракат қилишлари керак, чунки улар тизимнинг бир хил оғирликдаги ҳолатини аниқлайди. Тескариси бўлса, моддий-техник таъминлаш жараёнида ағдариш юз беради.

Кўрилаётган моддий ресурсларни бошқариш тизимининг аҳамияти унда бошқариш иерархиясини йўқлиги ҳисобланади. Бундай тизимда ҳамма уни ишлатувчилари бир хил ҳуқуқли бўлинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобатга мувофиқ моддий ресурсларни сарфлашда кўп тарқалган даражада аниқланади. Бу оммавий зарур даража дейилади.

Моддий ресурсларни бир меъёрда сарфлаш ҳажми кўпроқ миқдорда материал истеъмол қилиш жараёни характери билан аниқланади. Материал истеомол қилиш жараёнига қуйидаги факторлар таъсир кўрсатади:

1. Ишлаб чиқариш тури; асосан: оммавий, йирик серияли, ўрта серияли, майда серияли ва бирламчи.

2. Ишлаб чиқариш ҳажми.

3. Ишлаб чиқариш жараёнининг регламентация даражаси.

4. Ишлаб чиқариш циклини давомийлиги, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажминини аниқлайди.

5. Бажарилаётган ишлар ёки ишлаб чиқарилаётган маҳсулот номенклатураси (ассортименти)

6. Ишлаб чиқаришни ўзгарувчанлиги, яъни ишлаб чиқаришни янги буюмларни чиқаришга тез ёдошишига қобилияти.

7. Иш ёки буюмни уни мураккаблиги, энергия-материал фан зичлиги нуқтаи назаридан тури.

8. Ишлаб чиқарилаётган буюмларни тугалланиш даражаси.

9. Ишлаб чиқарилган буюмларни ишончлилиқ даражаси.

10. Технологик жараёнларни уларни ривожланиши, экологик тоза, чиқиндисизлиги нуқтаи назаридан характеристикаси.

Материал истеомол қилиш жараёнларидан келиб чиқиб уларни қуйидагиларга бўлиш мумкин:

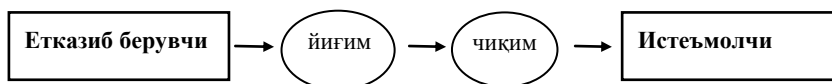
- стабил ва ностабил
- детермиранган ва стохастик
- бир меоёрили ва меоёрсиз
- ритмик ва норитмик.

Корхонада захираларни 2 катта гуруҳи пайдо бўлиши мумкин: тайёр маҳсулот ва моддий ресурслар. Корхона омборларида пайдо бўлаётган тайёр маҳсулот захираларини сабабини кўриб чиқамиз. Уларни 4 гуруҳга бирлаштирамиз.

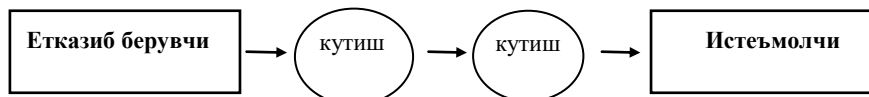
1. Тайёрлаш, ташиш партиялари тенг, истеъмол қилиш партиясидан эса оз.

2. Тайёрлаш ва истеъмол қилиш партиялари тенг, ташиш партияларидан эса оз.

3. Тайёрлаш, ташиш ва истеомол қилиш партиялари тенг, етказиб берувчи билан истеомолчининг иш тартиблари эса келишмайди.

4. Етказиб берувчи “бажар-топшир” тартибда ишлайди.

Корхонада моддий ресурслар заҳиралари бошқа сабабларга кўра пайдо бўлади ва ривожланади. Масалан: моддий ресурслар корхонада “стихно” пайдо бўлиши мумкин ва куйидагилардан иборат:

Серияли заҳира ишлаб чиқариш ва сотиб олиш учун товарлар ҳажмини буюрмадан кўпроқ томонга ўтиши туфайли пайдо бўлади.

Циклик заҳира маълум вақтда, маълум частотада товарни ишлаб чиқариш ёки ташиш ҳисобига пайдо бўлади. Циклик заҳира: етказиб берувчидан товарни олиб чиқиб кетишни таъминлаш учун транспорт.

Кувватларни ишлатиш заҳиралари шундай ҳолатда пайдо бўладик, агар эркин кувватлар ишлаб чиқариш учун (ёки ташиш) ишлатилса.

Хавфсизлик заҳираси маҳсулотни олиб келиш, ишлаб чиқариш ва олиб чиқиб кетишда ишончсизликни олдини олишда ишлатилади.

Огоҳлантириш заҳираси ташишдаги, ишлаб чиқаришдаги ва олиб чиқиб кетишдаги иккиланишларни олдини олишда ҳосил бўлади.

Заҳираларни режалаштиришнинг асосий вазифаси ишлаб чиқариш заҳиралари ҳажми ва уларни сақлаш турлича кетган ортиқча харажатлар орасидаги оптимал муомалани аниқлашдан иборатдир.

Ишлаб чиқариш заҳираларини турли ва сақлашга кетган ортиқча харажат турларини энг кўп тарқалганлари кўриб чиқамиз.

1. Заҳираларни ушлаб туришга кетган сарфлар

- коммерцион сарфлар - кредит учун процентлар, страхования, капитал учун солиўлар;

- сақлаш учун сарфлар - омборхонадаги нарсалар (амортизация, иссиқлик, ёру-лик ва хакозо);

2. Ишлаб чиқариш заҳираларини бошқаришдаги сарфлар:

- бошқарув ва техник персонални ўқитишга кетган сарфлар;

3. Корхонада зарур моддий заҳираларни йўқлиги туфайли сарфни заҳираларни дефицити билан боғлиқ тури пайдо бўлади:

- керакли материалларни келтиришни тезлатишга кетган сарф: алоқа ва йўллар учун чиқим, материалларни тез келтирганлиги учун мукофот ва хакозо;

- тайёр маҳсулотни юкланишни тезлатишга ва бошқа кетган сарфлар;

- тижорат чиқимлари ва қолдиқлари, фойдани йўқолиши ва бошқалар.

Ишлаб чиқиш заҳираларини позитив ва негатив аспектларини ҳам қуриш мумкин. Жумладан, позитив микёсда маҳсулот истеъмол қилувчиларига хизмат кўрсатишни юқори даражада кўрсатилишини ва корхона иш кафолатлили ритмини таъминлайди. Негатив микёсда ишлаб чиқариш заҳиралари борлиги шунда кўринадики, улар аниқ ҳолатларда моддий ресурслар сифатини пасайишига олиб келади.

Моддий ресурсларни бошқариш - бу ишлаб чиқариш фаолиятини аниқ бир тури, буни объекти заҳираларни тузиш ва сақлашдан иборатдир.

Корхонада моддий ресурсларни бошқаришнинг асосий мақсади мижозларга хизмат кўрсатиш шароитида йиллик сарфни умумий йигиндисини захиралар тўпламининг минимумигача пасайтиришдир. Моддий ресурсларни бошқариш амалиёти шароитларни ўзгаришда захираларни таъминлашда умумий йиллик сарф йигиндисини камайтириш мақсадида анжуманларни ташкил қилишда тузилади.

Захираларни таъминлаш учун умумий йиллик йигиндига қуйидаги фаолият турларини таъсирини кўрамиз:

- буюмларни проектлаш;
- жихозларни танлаш;
- корхона учун жой танлаш;
- омборхоналарни жойлашиши;
- етказиб берувчиларни танлаш;
- товарни ташиш усуллари танлаш;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш усуллари танлаш;
- етказиб бериш хажмини аниқлаш;
- прогноз учун маълумотларни тайёрлаш.

Моддий ресурсларни бошқаришдан мақсад захираларни таъминлашда сарфнинг йиллик умумий йигиндисини минимал даражада ушлаб туришдир. Саноат корхоналари Ўзбекистон иқтисодиёти индустриал секторнинг етакчи бўғини, моддий ишлаб чиқаришнинг асосий соҳаларидан бири. Мустақиллик йилларида саноат ҳам иқтисодий-ижтимоий янгилаш йўлида ривожланди. Ислохотлар натижасида саноат тармоқларида хилма-хил мулкчилик ва хўжалик юритишнинг бозор усуллари қарор топди. 2009 йил 1 январ ҳолатига кўра Ўзбекистонда ишлаб турган саноат корхоналари сони 20,5 мингтани ташкил этди. Уларнинг 15,7% давлат корхоналари, 84,3% нодавлат мулкига қарашли корхоналардир. Давлат корхоналари унитар корхоналар шаклида, нодавлат корхоналар кичик 53 ўрта корхоналар, акциядорлар корхонаи, турли кооперативлар ва уюшма - ассоциациялар ва қўшма корхоналар шаклида фаолият юритади. Нодавлат саноат секторига булардан ташқари саноат фаолияти билан шуғулланувчи якка ишлаб чиқарувчилар ҳам қиради. 2009 йил бошида нодавлат корхоналарида 545 минг, давлат корхоналарида 101,8 минг ишчи ва хизматчилар банд бўлди.

Саноатнинг халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқарадиган енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқларида уст-бош кийимлар, оёқ кийимлари, трикотаж буюмлар, газлама, гилам, идиш-товоқ, уй хўжалиги моллари, гўшт ва сут маҳсулотлари, ўсимлик мойи, ун, гуруч ва бошқа дон маҳсулотлари, қанд-шакар ва қандолатчилик маҳсулотлари ва ишлаб чиқарилади.

1.3. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари

Корхоналарда моддий ресурслардан тўлиқ, бир меъорда ҳамда самарали фойдаланганлик даражасини таҳлил этиш учун шу ҳолатларни ифодалайдиган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарур.

Шу жумладан асосий фондлар билан таъминланганлик ҳамда айланма фондлар ва маблағлар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни моддий ресурсларни алоҳида алоҳида турлари бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин.

Масалан:

А) станоклар билан, хом ашё билан, электр энергия билан, ёқилғи билан ва бошқа моддий ресурслар билан таъминланганлигини аниқлаш мумкин.

Б) Моддий ресурслардан фойдаланишнинг тўлиқлигини асосан корхонанинг ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражаси исботлайди.

В) Саноат корхоналарида меҳнатни моддий ресурслар билан таъминланганлик даражаси. Уни жами моддий ресурслар қийматини корхонада мавжуд бўлган ишчи ва хизматчилар сонига тақсимлаш натижасида аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткични янада аниқлаштириш мақсадида моддий ресурслар қийматини фақатгина ишчилар сонига тақсимлаш натижасида ҳам аниқлаш мумкин. Уни алоҳида асосий фондлар билан қуролланганлик ҳамда айланма фондлар билан таъминланганлик кўрсаткичлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин.

Г) Моддий ресурслардан фойдаланишни иқтисодий самарадорлигини корхоналардаги фондлар қайтими ҳамда фондлар сиғими исботлайди. Фондлар қайтимини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳамда товар маҳсулоти қийматини асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига тақсимлаш лозим. Фондлар қайтимининг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонанинг ҳар минг сўмлик асосий фондларига тўғри келадиган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотини кўрсаткичи ҳисобланади.

Асосий фондлардан самарали фойдаланишни кўрсатувчи кейинги кўрсаткич бўлиб фонд сиғими ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш учун корхонадаги мавжуд бўлган асосий воситаларнинг йиллик ўртача қийматини йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва товар маҳсулоти қийматларига тақсимланади. Фондлар сиғимининг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотининг ҳар минг сўмига тўғри келадиган асосий фондларнинг қиймати ҳисобланади.

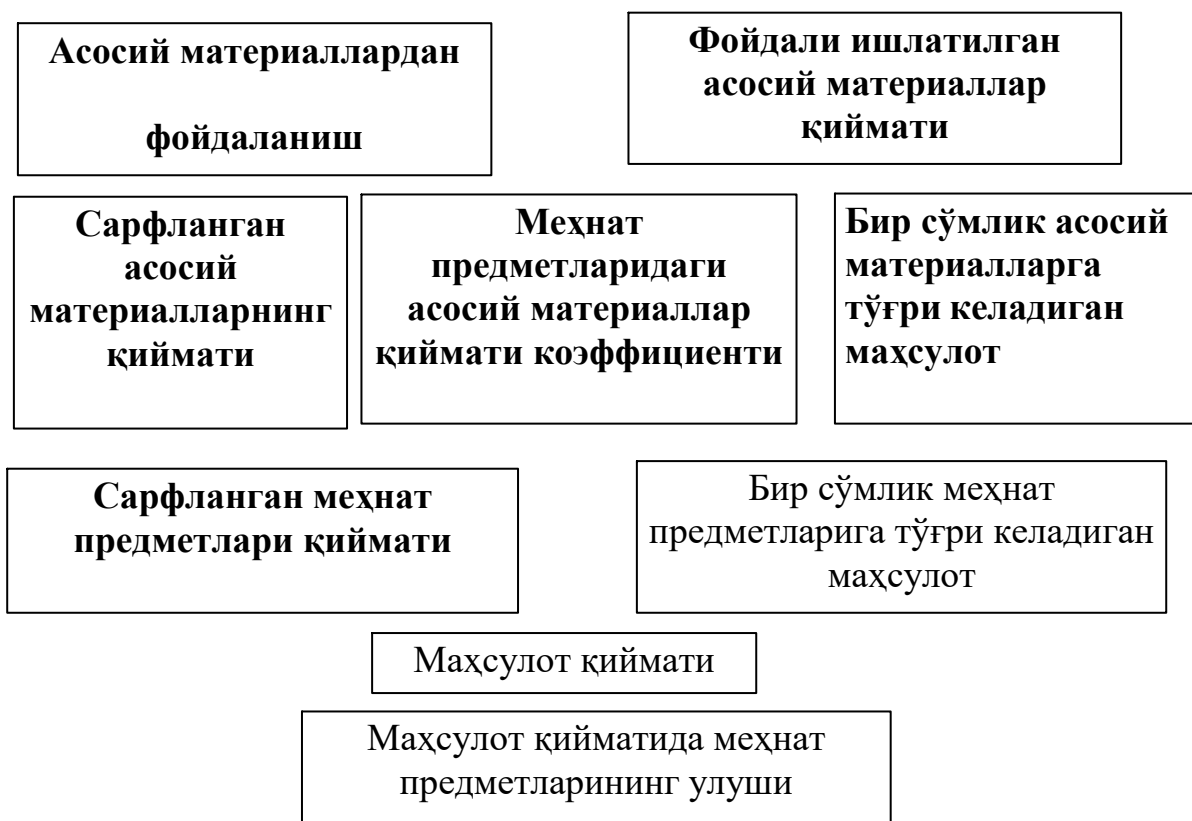
Ушбу самарадорлик кўрсаткичларини қуйидаги схема орқали ифодалаш мақсадга мувофиқдир.

1-чизма

Шу билан биргаликда материаллардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткичларини материал қайтими ва материал сиғими кўрсаткичлари ифодалайди. Материал қайтими кўрсаткичини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматини материал харажатлар қийматига тақсимланади. Ушбу кўрсаткичнинг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил давомида ишлаб чиқариш жараёнида сарфланган ҳар бир сўмлик материалларга тўғри келадиган товар маҳсулоти ҳисобланади. Материал сиғими кўрсаткичи бунинг акси бўлиб материал харажатлар қийматини корхонанинг йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Буни тавсифлайдиган бўлсак ушбу кўрсаткич корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар бир сўмига қанча материал харажатлари сарфланганлигини кўрсатади. Ушбу кўрсаткичларни қуйидаги схема орқали қуриш мумкин.

2-Чизма

Моддий ресурслар билан таъминланганлик ҳамда улардан фойдаланиш тўлиқлигини ва самарадорлигини ўйидаги кўрсаткичлар ёрдамида аниқлаш мумкин:

• моддий ресурслар билан таъминланганликни:

корхоналарни барча моддий ресурслар билан таъминланганлик даражаси. Шу жумладан асосий фондлар билан таъминланганлик ҳамда айланма фондлар ва маблаёлар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни моддий ресурсларни алоҳида алоҳида турлари бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан станоклар билан, хом ашё билан, электр энергия билан, ёқилғи билан ва бошқа моддий ресурслар билан таъминланганлигини аниқлаш мумкин.

• моддий ресурслардан фойдаланишнинг тўлиқлиги: корхонанинг ишлаб чиқариш ўувватидан фойдаланиш даражаси исботлайди.

• саноат корхоналарида меҳнатни моддий ресурслар билан таъминланганлик даражаси: уни жами моддий ресурслар қийматини корхонада мавжуд бўлган ишчи ва хизматчилар сонига тақсимлаш натижасида аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткични янада аниқлаштириш маъсадида моддий ресурслар қийматини фақатгина ишчилар сонига

тақсимлаш натижасида ҳам аниқлаш мумкин. Уни алоҳида асосий фондлар билан ўуролланганлик ҳамда айланма фондлар билан таъминганлик кўрсаткичлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин.

- моддий ресурслардан фойдаланишни иқтисодий самарадорлиги: корхоналардаги фондлар қайтими ҳамда фондлар сиғими исботлайди. Фондлар қайтимини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳамда товар маҳсулоти қийматини асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига тақсимлаш лозим. Фондлар қайтимининг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонанинг ҳар минг сўмлик асосий фондларига тўғри келадиган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотини кўрсаткичи ҳисобланади.

Асосий фондлардан самарали фойдаланишни кўрсатувчи кейинги кўрсаткич бўлиб фонд сиғими ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш учун корхонадаги мавжуд бўлган асосий воситаларнинг йиллик ўртача қийматини йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва товар маҳсулоти қийматларига тақсимланади. Фондлар сиғимининг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотининг ҳар минг сўмига тўғри келадиган асосий фондларнинг қиймати ҳисобланади.

Шу билан биргаликда материаллардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткичларини материал қайтими ва материал сиғими кўрсаткичлари ифодалайди. Материал қайтими кўрсаткичини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматини материал харажатлар қийматига тақсимланади. Ушбу кўрсаткичнинг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил давомида ишлаб чиқариш жараёнида сарфланган ҳар бир сўмлик материалларга тўғри келадиган товар маҳсулоти ҳисобланади. Материал сиғими кўрсаткичи бунинг акси бўлиб материал харажатлар қийматини корхонанинг йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Буни тавсифлайдиган бўлсак ушбу кўрсаткич корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар бир сўмига қанча материал харажатлари сарфланганлигини кўрсатади

2-боб. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили

2.1. Моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг омиллари.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишни йўлга ўйишда иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти каттадир. Корхонада моддий ресурслардан қай даражада фойдаланилаётганлигини таҳлил этиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга сарфланаётган харажатларни тежаш маъсадида фойдаланилмай ўлган ички имкониятларни топиш мумкин.

Меҳнат предметларидан фойдаланишни таҳлил этишнинг асосий вазифалари бўлиб ўйидагилар ҳисобланади:

- корхона, бирлашмаларнинг зарурий материал ресурслари билан таъминланганлик даражасини аниқлаш;
- моддий ресурсларни корхонага етказиб бериш хажмини, комплекслигини, сифатлигини, сортлигини ҳамда маъромийлигининг даражасини белгилаш;
- моддий ресурсларни етказиб бериш борасида корхоналараро тузиладиган шартномаларнинг ўз ваътида тузилганлигини аниқлаш;
- моддий техника таъминоти белгиланган режасининг ҳаётиётга яўинлигини текшириш;
- транспорт-тайёрлов харажатларини ҳисоблаш;
- материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини аниқлаш ва уларни маҳсулот хажмига унинг таннархига таъсирини миўдор жихатдан ҳисоблаш;
- хом ашё, Ёйилги ва материаллардан фойдаланилмаган ички имкониятларини аниқлаш ва бошўалар.

Таҳлил учун зарурий маълумотлар моддий техника таъминоти режаси, хом ашё ва материаллар бўйича тузилган шартнома ҳамда моддий ресурслар мавжудлиги ва улардан фойдаланишнинг статистик ҳисоботидан олинади. Корхоналарда меҳнат предметларидан фойдаланишни таҳлил этишда уларни сарфланиши бўйича ўрнатилган меъорий маълумотлардан ҳам фойдаланиш маъсадга мувофиўдир.

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланишга Республикамиз ҳукумати томонидан ҳам доимо алоҳида эътибор ўратилмоўда. Улар ўабул ўилинган норматив ҳужжатларда ўз аксини топган. Масалан, «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида» ги, «Тадбиркорлик тўғрисида» ги, «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» ги ва бошўа ўонунларда, фармонларда, карорларда ўз аксини топган.

Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик режимининг кучайтириш, ҳамма турдаги ресурсларни оқилона ва тежаб-тергаб сарфлаш, уларнинг нобуд бўлишини камайитиришга сабот билан эришиш, ресурсларни тежайдиган ва чиқитсиз технологияга ўтишни амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни яхшилаш, уларнинг қайта ишлайдиган ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантириш, иккилама хомашёни тўплашни шу жумладан аҳолидан тўплашни ташкил қилиш ва тайёрлов ташкилотларининг моддий-техникавий базасини янада мустаҳкамлаш керак. Халқ хўжалигининг турли тармоқларида содир бўлаётган хўжасизлик, нобудгарчилик ва тежамсизликларга жуда ҳам кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, собиқ Совет Иттифокида 1000 м³ ёғочдан 27,5 тонна қоғоз ишлаб чиқарилар эди. Ҳолбуки, Швецияда – 137 тонна, Финляндияда эса – 167 тонна ёки 400 000 м³ ёғоч тайёрланар эди, шундан фақат 200 000 м³ истеъмолчиларга етиб келар эди, ҳар 100 гишадан фақат 40 донаси деворга қўйилар эди ва ҳ.к.

Материал сарфини камайитиришнинг қуйидаги йўллари мавжуд:

1. Маҳсулотларнинг конструкциясини ўзгартириш ва такомиллаш-тириш.

2. Ишлаб чиқариш жараёнлари ва ишлаб чиқариш дастгоҳларининг технологиясини такомиллаштириш.

3. Энг мақбул бичиш хариталарини қўллаш орқали материалларга кетадиган харажат нормаларини камайтириш.

4. Ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни йўлга қўйиш.

5. Ишлаб чиқаришда бракга асло йўл қўймаслик ва ҳ.к.

Меҳнат предметларига: хомашё, материаллар, ёнилғи ва бошқа предметлар кириб, улар ҳар бир ишлаб чиқариш циклида бутунлай ўз қийматини маҳсулотга ўтказди.

Корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари яъни таннархлари кўп жиҳатдан хом ашё ва материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларига боғлиқдир.

Материал ресурслар миқдорини режалаштирилган ҳажмда тайёрлаш маҳсулот ишлаб чиқариш режасини бажариш учун имконият яратади. Материал ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланилмаса ҳамда уларнинг амалиётдаги фойдаланилиши белгиланган меъорларга нисбатан ортиқча бўлса, у ҳолда келтирилган материаллар маҳсулот ишлаб чиқариш давомийлиги режасини бажариш учун етарли бўлмайди.

Материал ресурслардан фойдаланишни таҳлил этишдан мақсад ишлаб чиқариш жараёнида улардан фойдаланишда ортиқча сарф-харажатларга йўл қўйилган бўлса, бу ҳолда маҳсулот ҳажми қанчага кам яратилганлиги ёки моддий ресурслардан самарали фойдаланиш натижасида қанча қўшимча маҳсулот барпо этилганлигини аниқлаш бўлиб ҳисобланади. Уларни қуйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда ҳисоблаш мумкин:

- корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат меъори материал ресурсларга кетган ҳақиқий харажатлар билан тақосланади;

- эришилган иқтисод ёки ортиқча харажат ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий миқдорига кўпайтирилади;

- моддий ресурслардан фойдаланиш натижасида юзага келган ортиқча харажат режа бўйича кўзланган харажат меъорига тақсимланади.

Шу тартибда материаллардан самарали фойдаланиш натижасида эришилган иқтисод асосида қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки уларни тежаб-тергаб фойдаланмаслик оқибатида ортиқча харажатларни юзага келиши заминида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми аниқланади. Материаллардан фойдаланишни янада чуқурроқ тадқиқ этиш мақсадида қуйидаги жадвалдан фойдаланамиз:

1 - жадвал

Материаллардан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ручка	Калам
1. Режа бўйича маҳсулот бирлигига сарфланган материал (100 дона)	18170	13200
- Ҳақиқатда	18050	13270
- Фарқи (+ , -)	-120	+70
2. Ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори (100 дона)	78500	50700
3. Иқтисод (-), ортиқча (+) жами маҳсулотга (минг бирлик)	-9420	+3549
4. Қўшимча ёки кам маҳсулот ишлаб чиқариш	+52	-27

Жадвал маълумотларидан кўринадикки таҳлил этилаётган корхонада ручка тайёрлашда унга сарфланган рангли металл материаллари иқтисод қилиниши натижасида

қўшимча равишда 52 дона ручка ишлаб чиқаришга муваффақ бўлинган. қалам тайёрлашда эса режадагидан кўпроқ материалларнинг сарфланиши натижасида асосланмаган отриқча харажатлар амалга оширилган. Бунинг натижасида эса 27 та қалам кам ишлаб чиқарилган.

Шу билан биргаликда материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил этилганда алоҳида материаллардан фойдаланишни тадқиқ қилиш билан биргалида корхона бўйича материаллардан фойдаланишни ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Уни куйида келтирилган жадвал ёрдамида амалга ошириш мумкин:

2-жадвал

Материаллар фойдаланишни таҳлили.

Кўрсаткичлар	Режа	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1. Моддий харажатлар (минг сўм)	42843	42043	-800
2. Товар маҳсулоти (минг сўм)	74260	79797	+5537
3. Товар маҳсулоти материал сифими (сум) (1/2)	0.5769	0.5268	-0.050
4. Материал сарфи ўзгаришининг таъсири (+, -)			
- товар маҳсулоти таннархидаги моддий харажатларнинг қимматлашиши (+), пасайиши (-)	x	x	-3989
- 0.050 * 79797 = - 3989			
- товар маҳсулотининг ҳажми, минг сўм	x	x	+6914
- 3989 : 0.5769 = 6914			
5. Материал қайтими (2 / 1)	1.73	1.89	+0.16

Таҳлил этилаётган жадвал маълумотларидан кўринадикки моддий харажатларни иқтисод қилиш натижасида қўшимча равишда 6914 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришилди. Кўринадикки корхонада товар маҳсулотига сарфланадиган материаллардан самарали фойдаланиш борасида ишлар яхши йўлга қўйилган.

2.2. Моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари таҳлили

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш жараёнларининг натижаси ҳамда самарадорлиги уларнинг материал ресурслари билан таъминланганлигига бевосита боғлиқдир. Чунки корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ҳажми, сифати улардаги материал ресурсларининг талаб даражасда бўлишлигини объектив равишда тақозо этади. Шунинг билан биргаликда у ресурслар замон талабига ҳам мос келиши лозим. Яъни, универсалилиги, янгилилиги ҳамда арзонлилиги нуқтаи назаридан. Корхоналарнинг материал ресурсларига бўлган талабини аниқлашда меъорий ҳужжат ва меъорий маълумотлардан фойдааниш лозим. Саноат корхоналарида бизнес режада кўрсатилган маҳсулотлар миқдорини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган маериал ресурсларининг миқдори ва қиймати аниқланади. Яъни қанча станоклар қанча машиналар, механизмлар шунингдек бошқа моддий ресурслар бўйича алоҳида алоҳида ҳисоб-китоблар қилинади.

Корхоналарнинг ўзларидаги мавжуд бўлган материал ресурсларининг йил бошига бўлган миқдори йиллик инвентаризация натижасида аниқланади. Уларда мавжуд бўлган материал ресурслар корхона ишлаб чиқаришини давомийлигини таъминлаш учун етарли бўлмаган ҳоларда корхоналарни зарур бўлган материал ресурслари билан таъминлаш борасидаги шартномалар тузилади. Бу масалалар юқоридаги савода батафсил ёритилган.

Корхоналарга сотиб олинаётган материал ресурсларини оқими натижасида уларнинг материал ресурслари билан таъминланганлик даражаси ортиб боради. Саноат

корхоналарининг материал ресурслари билан таъминланганлигини ҳамда меҳнатни улар билан қуролланганлигини иккинчи саволда келтирилган кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади. Масалан корхона ихтиёрида йил бошига 100 млн сўмлик материал ресурсларининг мавжудлиги балансда кўрсатилган. Корхона учун эса ишлаб чиқаришини бир меорда ривожлантириш учун режага мувофиқ 170 млн сўмлик материал ресурслари зарурлиги аниқланган. Демак, корхона учун уларга бўлган талаб тўлиқ қондирилаётгани йўқ. Бу масалани ҳал этиш учун корхона қўшимча 70 млн сўмга материал ресурсларини сотиб олишни ёки қарзга, ижарага олишни режалаштиради. У шу масала бўйича тузилган шартномаларда ўз аксини топади. Корхонани моддий техника таъминотини ҳал этилиши натижасида йил давомида 50 млн сўмлик материал ресурслари сотиб олинган. Шунда корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлик даражаси 88.2 % ни ташкил этган бўлади.

$$(100+150)/170$$

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики корхона материал ресурслари билан тўлиқ таъминланмаган яъни уларнинг миқдори 11.8 % га кам бўлган. Бу ҳол корхона ишлаб чиқариш фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Корхонанинг материал ресурслари билан таъминланганлигини таҳлил этиш натижасида улар билан тўлиқ таъминланмаганлик фактлари аниқланса бу ҳолда уни келиб чиқиш сабаблари ўрганилади шунинг билан биргаликда ушбу салбий натижаларни бартараф этиш имкониятлари ва чора тадбирлари белгиланади.

Республикамизда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва ҳусусийлаштириш натижасида турлича мулкчиликка асосланган корхона шакллари ташкил этилган. Улар иқтисодий муносабатларни ривожлантирилиши натижасида янада такомиллаштирилмоқда. Натижада ижара корхоналари, хиссадорлик жамиятлари, компаниялари, қўшма корхоналар, ҳусусий корхоналар ва бошқалар ташкил этилмоқда. Улар талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда кўпроқ фойда олиш мақсадида ўзларининг ишлаб чиқариш фаолиятларини қонун доирасида эркин мустақил амалга оширмоқдалар. Шу ҳолат корхоналарнинг моддий техника таъминти масалаларини ҳал этишга ҳам бевосита боғлиқдир.

Корхоналар ишлаб чиқаришини ривожланишини режалаштирадилар. Улар қисқа ҳамда узоқ муддатга мўлжалланган бўлади. Бу масалалар корхоналарнинг бизнес режаларида ва бошқа ҳужжатларда акс эттирилган бўлади.

Корхоналар ўз мақсадини муваффақиятли ҳал этиш мақсадида ўзларини ишлаб чиқаришларни моддий техника ресурслари билан таъминлаш жараёнини бажарилишига алоҳида эътибор берадилар. Бунинг учун аниқланган яъни корхона учун зарур бўлган моддий техника ресурсларини янги турлари мавжудлилиги ҳамда улар жаҳон бозорида таклиф қилинганлиги ўрганилади. Чунки корхона ўзи учун зарур бўлган моддий техника ресурсларининг яхшиларини яъни самаралисини олишга ҳаракат қиладилар.

Моддий техника маркетингини яъни бозорини ўрганиш билан биргаликда уларни қайси бозор инфратизимларидан сотиб олиш мумкинлигини белгилайдилар. Шу даврда товар ва хом ашё биржалари билан, сотувчилар томонидан ташкил этилаётган кўрнгазмалар билан бевосита корхоналарнинг ўзлари билан алоқларни тиклайдилар. Шу алоқалар натижасида қисқа муддатли ҳамда узоқ муддатли айрим ҳолларда эса бир марталик кучга эга бўлган шартномалар тузилади. Шу шартномаларда моддий техника ресурсларини етказиб берувчиларининг бурчлари вазифалари батафсил акс эттирилади. Масалан, Тошкент трактор заводди ўзида ишлаб чиқарилаётган тракторларни қайси муддатларда қандай ҳолатда қаерга ҳамда қандай баҳоларда етказиб беришлилигини акс эттириши мумкин. Агарда шу завод корхоналарга тракторларни етказиб беришни ўз зиммасига олган бўлса. Айрим ҳолларда истемолчилар заводдан тракторларни ўзлари олиб чиқиб кетишларини ўз зиммаларига олишлари мумкин. Шундай ҳолларда унинг баҳолари нисбатан арзон бўлиши мумкин жавобгарлиги эса сотиб олувчи зиммасида қолиши мумкин.

Корхонани моддий техника ресурслари билан таъминланишини таҳлили моддий техника таъминоти режасининг объектив равишда белгиланганлигини аниқлашдан бошланади.

Моддий ресурсларга бўлган талабни аниқлашда техника, хом ашё, ёқилғи-мойлаш материаллари ва бошқа материаллар бўйича белгиланган меъорлардан қандай фойдаланилганлиги, илғор меъорлардан хом ашёга бўлган талабни аниқлашда ундан қай даражада фойдаланилганлиги текширилади.

Корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнининг бир маъромда амалга оширилиши кўп жihatдан корхонани моддий ресурслар билан тўлиқ таъминланганлигига боғлиқдир.

Корхонани моддий техника ресурсларига бўлган эҳтиёжи икки манба ҳисобига қондирилади.

1. Ташқи таъминот;
2. Ички таъминот.

Ташқи таъминот деганда ташқи корхоналар, хом ашё биржалари билан тузилган шартномага асосан моддий техника ресурсларини четдан етказиб берувчилардан келиб тушиши тушунилади.

Ички таъминот деганда таъминот режасининг бажарилиши, ички ресурслардан самарали фойдаланиш, чиқиндиларни камайтириш, иқтисод режасига риоя қилиш кабилар тушунилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида корхоналарнинг иқтисодий аҳволи нисбатан барқарор бўлмаган ҳолларда яъни корхоналар моддий техника ресурсларини сотиб олишлари учун ўз маблағларига эга бўлмаган ҳолларда лизинг кредитидан ҳам фойдаланиши мумкин.

Корхоналарда моддий техника таъминоти режаларини бажарилишини таҳлил этиш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

3-Жадвал

Моддий техника таъминоти режасининг бажарилишини таҳлили

Шартли белги	Материалларга бўлган талаб (тонна)	Талаб қоплаш (тонна)	Манба	Шартнома тузилди (тонна)	Талабни шартнома бўйича қоплаш (%)	Материалларни келиб тушиши (тонна)	Шартнома бажарилиши (%)
		Ички	Ташқи				
А	27000	1500	26500	24300	90.0	22907	94.2
В	5700	1050	5650	5420	95.0	5190	95.7

$$T_k = (1500 + 24300) / 27000 = 0.955$$

Лизинг кредитларини амалга оширишда лизинг компаниялари билан ёки лизингни амалга оширувчи субъектлар билан лизинг кредитлари бўйича шартномалар тузилади. Бунда уч томон қатнашиши мумкин. Лизинг кредитини амалга оширувчи асосан ўртада маблағи бўлганлиги муносабати билан моддий техника ресурсларини ижарага берувчилардан олиб уларни фойдаланувчиларга етказиб бериши билан шуғулланиши мумкин. Айрим ҳолларда эса моддий техника ресурсларини ижарага берувчилар уларни ижарага олувчиларга бевосита етказиб беришлари мумкин. Бу масалалар шартномаларда тўлиқ ўз аксларини топилари зарур.

Жадвал маълумотларидан кўринадики материалларга бўлган талаб (А) тузилган шартнома ва ички манбаълар бўйича тўлиқ таъминланмаган. Режа бўйича таъминланиш коэффиценти 0.955 ни ташкил этган. Ҳақиқатда материалларни етказиш режаси 10.0% га бажарилмаган (100-90.0).

Шундай таҳлил натижасида материалларни етказиш режасини бажарилмаганлик сабабларини батавсил аниқлаш талаб этилади. Унга сабаб бўлиб материал ресурсларини етказиб берувчилар ҳамда уларни сотиб олувчилар айрим ҳолларда эса ўртада турган бозор инфра тизилмалари ҳисобланиши мумкин. Бу сабаблар ўрганилганидан сўнг уларни бартараф этиш режалари, тадбирлари тузилади.

Материалларни режа доирасида тайёрлаш маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режани бажариш учун имконият яратади. Агар материаллар тежаб-тергаб сарф этилмаса ва уларнинг ҳақиқатдаги сарфи нормага нисбатан ортиқча бўлса, у ҳолда тайёрланган материаллар маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режани бажариш учун етарли бўлмайди. Таҳлил қилиш орқали материаллардан фойдаланишда ортиқча сарф-харажат бўлган бўлса, у ҳолда қанча кам маҳсулот ишлаб чиқарилди ёки материалларни иқтисод қилиш натижасида қанча қўшимча маҳсулот ишлаб чиқарганлигини аниқлаш керак. Буларни ҳисобга олиш усули қуйидагича:

1. Маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат нормасини материалларга кетган ҳақиқий харажатлар билан таққосланади.

2. Олинган иқтисод ёки ортиқча харажат ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий миқдorigа кўпайтирилади.

3. Материалларни сарф этишда содир бўлган ортиқча харажатни режа бўйича белгиланган харажат нормасига бўлинади, иқтисодни эса ҳақиқий харажат миқдorigа бўлинади. Шу тариқа иқтисод қилиш натижасида қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки ортиқча харажат оқибатида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми аниқланади. Таҳлил учун керакли маълумотлар муҳим маҳсулот турлари таннархида (калькуляциясида) берилади.

4- жадвал

Материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш

Кўрсаткичлар	Эркаklar пoйaфзaли	Хoтин- кизлар пoйaфзaли
1. Маҳсулот бирлигига сарф қилинадиган кўн товарлари – 100 жуфт пoйaфзaлгa кв.дцм. режа бўйича ҳақиқатда фарқи (+,-)	1817 1805 -12	1320 1327 +7
2. 100 жуфт ҳисобида ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдorigи	7850	5070
3. Иқтисод (-), oртиқa (+) ҳамма ишлаб чиқарилган пoйaфзaлгa (минг, кв, дцм)	(7850x12) -94,2	(5070x7) +35,5
4. Қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш ёки кам ишлаб чиқариш	(94,02:1805) +52	+35,5:1820 -27

Жадвалдан кўринишича, корхона эркаklar пoйaфзaлини тайёрлашда унга сарфланадиган кўн товарларини иқтисод қилиш натижасида қўшимча равишда 52 жуфт пoйaфзaл ишлаб чиқаришга эришди. Хoтин-кизлар пoйaфзaлини тайёрлашда эса 35,5 минг кв. дцм. га кўп кўн товарлари oртиқча харажат қилинди. Натижада 27 жуфт кам аёллар пoйaфзaли ишлаб чиқарилди. Алоҳида олинган материаллардан фойдаланишни таҳлил қилишдан ташқари корхона бўйича материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш керак. Таҳлил учун керакли маълумот йиллик ҳисоботнинг 1-П сонли “Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ҳисобот” ва 5-С шаклида олинади.

Мехнат буюмларидан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш

№	Кўрсаткичлар	Бизнес-режа бўйича	Ҳақиқатда	Мутлақ фарқ (+,-)
1.	Моддий харажатлар, минг сўм	628430	620430	-8000
2.	Товар маҳсулоти, минг сўм	942600	997970	+55370
3.	Бир сўмлик моддий харажатларга тўғри келувчи маҳсулот ҳажми (материал самараси 2 қатор: 1 қатор сўм, тийин)	1,50	1,61	+0,11
4.	Товар маҳсулотига кетган материал сарфи, тийин (1 қатор: 2 қатор), юздан бир аниқликда 0,01	0,6667	0,6217	-0,045
5.	Материал сарфининг ўзгаришининг таъсири(+,-) а) товар маҳсулотининг ишлаб чиқариш таннари (моддий харажатларда қимматлашиши +; пасайиши -) минг сўм. (4 қатор 5 ус х 2 қатор 4 ус) б) товар маҳсулотининг ҳажми, минг сўм. (5 қатор 5 ус : 4 қатор 3 ус)	- -	- -	-44908 +67358

Ҳисоби:

5 а – $0,045 \times 997970 = -44908$ минг сўм (+)

5 б – $44908 : 0,6667 = +67358$ минг сўм (-)

Таҳлил қилинаётган корхона моддий харажатларни иқтисод қилиш натижасида қўшимча равишда 67358 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришди. Демак, корхона товар маҳсулотига кетадиган материал сарфини камайтириш борасида барча чора тадбирларни ўтказмоқда деб хулоса чиқаришимиз мумкин.

Жадвалдан кўринишича, ҳисобот йили ҳақиқатда товар маҳсулоти ҳажми бизнес-режага нисбатан 55370 минг сўмга ошган. Бунга икки омил таъсир кўрсатади:

1. Моддий харажатларнинг ўзгариши (экстенсив омил): $-8000 \times 1,50 = -12000$ минг сўм.

2. Материал самарасининг ўзгариши (интенсив омил): $+0,11 \times 620430 = +68247$ минг сўм.

Ҳисобланган икки омилнинг йиғиндиси $(-12000) + (+68247) = +56247$ минг сўм. маҳсулот ҳажмидаги мутлақ фарқга (55370 м.с.) тахминан тенг келади. Бунда 877 минг сўмга фарқ $(56247 - 55370)$ омиллар миқдорини бутунлаш ҳисобига рўй берди.

Демак, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қўшимча ўсиши фақат интенсив (жадал) омил ҳисобига содир бўлди. Бу эса ўз навбатида корхонанинг иқтисодий салоҳияти ошганлигидан далолат беради.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан кўзланган асосий мақсад ички хўжалик резервларини аниқлашдир.

Ички хўжалик резервларини аниқлаш ва уларни хўжалик оборотига йўналтиришда корхоналар катта имкониятларга эга. Бу эса асосан уч гуруҳ ишлаб чиқариш ресурслари (мехнат ресурслари, меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари) омилларидан оқилона ва самарали фойдаланишга боғлиқ. Бу омилларни юқорида батафсил ва ҳар томонлама таҳлил қилдик. Йиғма резервларни аниқлаш учун қуйидаги аналитик жадвални ҳавола қиламиз.

Маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш бўйича йиғма резервларни аниқлаш (минг сўм ҳисобида)

№	Резервларнинг номи	Сўммаси	Жадвалга илова
1.	Меҳнат омиллари	12600	23-жадвал
2.	Меҳнат воситалари омиллари	201,9	32-жадвал
3.	Меҳнат предметлари омиллари	-	33-жадвал
4.	Маҳсулот ишлаб чиқаришни оширишнинг комплект резерви*	201,9	

* Комплект резерв деганда, резервларнинг энг кам суммаси олинади.

2.3. Моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари.

Корхоналарнинг бозорларда қайси маҳсулот ёки хом ашёга эҳтиёж борлигини билишлари, уни ишлаб чиқаришни йўлга қўйишлари учун зарур бўлган материаллар ва хом ашёни қайси корхоналардан олишлари мумкинлиги тўғрисида ахборотга эга бўлишлари уларнинг ривожланиши, умуман мамлакат иқтисодиётининг юксалишида муҳим омил ҳисобланади.

Бундай ахборотларнинг етарли эмаслиги ва уларни олишдаги қийинчиликлар мавжудлиги сабабли мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган ёки ишлаб чиқариш имконияти мавжуд бўлган хом ашё, бутловчи қисмлар, материаллар ёки тайёр маҳсулотларни валюта эвазига, кўпинча қиммат нархларда хориждан олиб келиш ҳоллари мавжуд. Бунга барҳам бериш мақсадида мамлакатимизда тармоқ, тармоқ ичидаги ва халқаро саноат кооперациясини ривожлантиришга катта эътибор қаратилиб келинмоқда.

Мамлакатимиз корхоналарининг кооперацион алоқаларини кенгайтириш бир неча вазифаларни ҳал этиш имконини беради (3.3.4-расм).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 ноябрдаги «Ички тармоқ ва тармоқлараро саноат кооперациясини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида» 3937-сонли Фармонида кўра ташкил этилган Республика саноат ярмаркаси ва Кооперация биржаси қуйидаги вазифаларни бажаради:

- тармоқ ичидаги ва тармоқлараро кооперацияни ривожлантириш;
- маҳаллий ва хорижий ишлаб чиқарувчиларни мамлакатимизнинг турли ҳудудларида ишлаб чиқарилаётган, импорт қилинаётган ва ўзлаштирилиши истикболли бўлган товарлар билан таништириш;
- ишлаб чиқарувчиларга шерикларни излаб топишда ҳамда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни етказиб бериш юзасидан хўжалик шартномалари тузишларида кўмаклашиш;
- мамлакатимиз корхоналари ишлаб чиқараётган маҳсулотларни, шу жумладан, маҳаллийлаштирилаётган маҳсулотларни хорижий фойдаланувчилар учун қулай бўлган ахборот ресурслари орқали кенг реклама қилиш.

Президентимиз ўзларининг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарларида узоқ муддатга, яъни 2009-2014 йилларга мўлжалланган дастур ишлаб чиқиш тўғрисидаги масалага алоҳида эътибор қаратдилар. Бу дастурда иқтисодиётимизнинг асосий тармоқларини модернизация қилиш ва техник янгилаш, мамлакатимизнинг янги марраларни эгаллаши учун кучли туртки берадиган ва жаҳон бозорида рақобатдошлигини таъминлайдиган замонавий инновация технологияларини жорий қилиш бўйича мақсадли лойиҳалар ўз ифодасини топади.

Мазкур кенг кўламли дастурни амалга ошириш учун мамлакатимизда сўнгги йилларда жиддий тайёргарлик кўриб келинмоқда. Жаҳон иқтисодий инқирози бу жараённи янада жадаллаштиришга туртки бериб, уни ҳар томонлама тезлаштиришни тақозо этмоқда. 2010 йилда мамлакатимизда муҳим стратегик лойиҳаларни амалга

ошириш учун 3 миллиард АҚШ долларидан зиёд ёки ўтган йилга нисбатан 30 фоиз кўп хорижий инвестициялар жалб қилинишини ва тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 46 фоизга ошиши режалаштирилаётганлиги алоҳида эътироф этилди.

3-расм.

Бундай йирик лойиҳаларни амалга ошириш учун ички ресурсларни жалб қилишда 2007 йилда ташкил этилган Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт фонди маблағларидан фойдаланиш кўзда тутилмоқда. Бунда инфратузилма объектларини ривожлантириш учун ажратилиши белгиланаётган инвестицияларга урғу берилаётганлигининг асосий сабаби – инфратузилмани ривожлантириш орқали аҳоли яшаш шароитларини янада яхшилаш, турмуш даражасини ошириш ва халқ фаровонлигини таъминлаш мақсадига эришишдан иборатдир. Бугунги кунда фақатгина мазур жамғарма маблағлари эмас, балки тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, халқаро молия институтлари ва корхоналарнинг маблағларини жалб қилиш йўли билан иқтисодиёт тармоқларини босқичма-босқич модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш ишлари ҳам амалга оширилмоқда.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон иқтисодиётининг етакчи тармоқлари бўлган нефть-газ ва нефть-кимё соҳаларида «Хитой миллий нефть корпорацияси», Жанубий Африканинг «Сасол», Малайзиянинг «Петронас», Кореянинг «Лотте», «LG international», «SK» корпорациялари, Корея миллий нефть корпорацияси, Корея миллий газ корпорацияси, Россиянинг «Газпром» ва «Лукойл», Американинг «Техасо», Япониянинг «Мицуи» ва «Марубени» корпорациялари, машинасозлик соҳасида – Американинг «Женерал Моторс», Германиянинг «МАН», Япониянинг «Исузу»; авиация инфратузилмаси ва мультимодал логистика соҳасида – Кореянинг «Кореян Эйр» ва Япониянинг «Мицубиси»; озиқ-овқат ва тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳаларида – Швейцариянинг «Нестле», Англия-Американинг «ВАТ», кимё соҳасида – Испаниянинг «Максам»; тўқимачилик ва енгил саноат соҳаларида – Кореянинг «ДЭУ интернэйшнл», Ҳиндистоннинг «Спентекс», Япониянинг «Мицубиси» ва бошқа ўнлаб хорижий компаниялар, банк-молия секторида «Royal Bank of Scotland», «Корея Тараққиёт банки» ва ҳоказолар яқин шериклар ҳисобланади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий инвесторлар билан биргаликда фаолият олиб бораётган қўшма корхоналарнинг сони 4 мингдан ошди.

Кенг миқёсдаги инвестициялар, ривожланиш мақсадларида халқаро молиявий институтлар билан ўрнатилган фаол ҳамкорлик, хорижий инвесторлар учун имкониятлар изчил равишда кенгайтирилиб борилиши келгуси 2010 йилда Ўзбекистондаги иқтисодий

ўсишни камида 8,3 фоиз даражасида белгилаш ва унга эришиш имкониятини беради. Бундай мақсадларнинг асосли эканлиги энг обрўли халқаро молиявий институтлар томонидан бир неча бор тасдиқланган.

Шу ўринда ички инвестициялардан фойдаланиш борасида ҳам мамлакатимизда талай ишлар амалга оширилиб келинаётганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 6 апрелдаги 1090-сонли Қарори ҳамда мазкур қарор билан тасдиқланган «Аҳоли ва хўжалик субъектларининг бўш пул маблағларини тижорат банкларидаги депозитларига янада жалб этиш бўйича қўнимча чора-тадбирлар комплекси» доирасида банк тизимида бу борада олиб борилаётган ишлар янада фаоллашди.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар - ўзга мамлакат резидентлари томонидан бошқа мамлакат реал активларига маблағ киритиш, уни тасарруф этиш ва улар ишлатилиши устидан назорат ўрнатиш. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожлантириш ташкилоти тавсифига кўра акцияларни камида 10 фоизига эгалик қилиш.

Бугунги кунда ички инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича:

- тижорат тузилмаларини кафолатга бўлган талабини таъминлаш мақсадида кафолат-гаров жамғармалари тизимини шакллантириш;

- аҳоли бўш пул маблағларини инвестицион жараёнларга жалб қилиш мақсадида қимматли қоғозлар бозорини янада ривожлантириш, турли қимматли қоғозларни муомалага чиқариш (уй-жой сертификатлари ва уй-жой облигациялари);

- ишлаб чиқаришни тузилмавий-технологик қайта қуришни жадаллаштириш мақсадида марказлашган кредит ресурсларнинг бир қисмини тез қоплайдиган инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришга қаратиш, шу жумладан кичик бизнес объектларига йўналтириш;

- инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг нокредит усулларида бўлган лизинг, франчайзинг, факторинг кабилардан фойдаланишни кенгайтириш;

- инвестицион лойиҳаларни сифатини ошириш, лойиҳаларни капитал қўйилмалар самарадорлиги талабларига мос келиши мақсадида тижорат асосида доимий равишда фаолият юритадиган инвестицион лойиҳалар кўргазмасини ташкил қилиш ишлари амалга оширилиб келинмоқда.

Бугунги кунда иқтисодиётимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилмоқда. Шу борада, дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, умумий қиймати 24 миллиард АҚШ долларида зиёд бўлган қарийб 300 та инвестиция лойиҳаси устида иш олиб боришмоқда.

Жумладан, бунда янги қурилиш лойиҳалари – 18,5 миллиард долларни, модернизация ва реконструкция қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича лойиҳалар эса тахминан 6 миллиард долларни ташкил қилади.

Дастурга киритилиши мўлжалланаётган бу лойиҳалар авваламбор ёқилғи-энергетика, кимё, нефт-газни қайта ишлаш, металлургия тармоқларига, енгил ва тўқимачилик саноати, қурилиш материаллари саноати, машинасозлик ва бошқа соҳаларга тегишлидир.

Лойиҳалаштириш ва қурилиш ишлари бошланаётган иншоотларни қуйидаги маблағлар ҳисобидан молиялаштириш кўзда тутилмоқда: компания ва корхоналарнинг ўз маблағлари – умумий ҳисобда 8,2 миллиард доллар, Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт фонди кредитлари – 2,5 миллиард доллар, хорижий инвестиция ва кредитлар – 13,5 миллиард доллар.

Бугунги кундаги асосий вазифамиз – ҳар бир лойиҳани қисқа муддатларда барча манфаатдор тузилмалар, биринчи навбатда, хорижий инвесторлар билан биргаликда

батафсил кўриб чиқиш, улар бўйича келишувларни охирига етказиш ва 2009-2014 йилларга белгиланган ушбу стратегик муҳим дастурнинг қабул қилинишини тезлаштиришдан иборат.

3-боб. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили мавзусини масала-мисол усулини қўллаб ўқитиш

3.1. Маъруза машғулоти методикаси.

Энг аввало, педагогик мақсаднинг ўзига хослигини тушунишига ҳаракат қиламиз. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Педагогик фаолиятнинг мақсади жамият томонидан белгиланади, яъни педагог фаолиятнинг натижаси жамият манфаатлари билан боғлиқдир. Унинг меҳнати ёшлар шахсини ҳар томонлама камол топтиришга йўналтирилган бўлиши зарур. Педагогик фаолият авлоднинг ижтимоий ўзвийлигини (кетма-кетлигини) таъминлайди, бир авлод тажрибасини иккинчи авлодга ўтказди, ёшларни ижтимоий муносабатлар томон йўллайди, ижтимоий тажриба орттириш учун инсондаги табиий имкониятларни рўёбга чиқаради.

2. Педагог фаолияти доимо шахс фаолиятини бошқариш билан боғлиқ. Бунда педагогик мақсад ўқувчи мақсадига айланиши муҳимдир. Унга эришиши осонликча бўлмайди. Педагог ўз фаолияти мақсадини ва унга эришиш йўллари аниқ тасаввур қилиш ва мақсадга эришиш ўқувчилар учун ҳам аҳамиятли эканлигини уларга англата олиш зарур. Гёте таъкидлаганидек, "Ишонч билан гапир, ана шунда сўз ҳам, тингловчиларни маҳлиё қилиши ҳам ўз-ўзидан келаверади".

3. Педагогик (таълим, тарбия) жараёнида ўқувчи фаолиятини бошқариш шунинг учун ҳам мураккабки-педагог мақсади доимо ўқувчи келажаги томон йўналтирилган бўлади. Бу мақсадни ўқувчидан кўра педагог яққолроқ тасаввур қилади. Ўқувчи эса кўп ҳолларда, ҳаётий тажрибаси етишмаслиги сабабли ҳозирги ҳаёт, шу бугун ташвишлари билан яшайди, келажакни эса тўла тасаввур қила олмайди. Бунёдкор педагоглардан бири Ш. А. Амонашвили бу номувофиқликни "тарбиядаги асосий фожиа" деб атади. Буни англаган ҳолда, моҳир педагоглар ўз фаолияти мантигини ўқувчилар эҳтиёжларига мувофиқ ҳолда лойиҳалайдилар. Ҳамкорлик педагогикасининг туб моҳияти ҳам ана шундан иборат.

Шундай қилиб, педагогик фаолият мақсадининг ўзига хослиги ўқитувчидан қуйидагиларни талаб қилади:

жамиятнинг ижтимоий вазифаларини (масалан, муҳандис-педагоглар тайёрлашни) тўла англаб, ўз шахсига қабўл қилиши. Жамият мақсадларининг "ўсиб", унинг педагогик нуқтаи назарига айланиши;

муайян ҳаракат ва вазифаларга ижодий ёндошиши;

ўқувчилар қизиқишларини эътиборга олиш, уларни педагогик фаолиятнинг белгиланган мақсадларига айлантириш. Ўқувчилар билан касбга йўналтириш ишларини олиб боришда бунга эътибор бериш зарур.

Энди педагогик фаолият объектининг ўзига хослигини кўриб чиқамиз. Бу фаолиятининг объекти инсондир. Педагог- тадқиқотчиларнинг фикрича, педагогик объектининг ўзига хослиги қуйидагилардан иборат:

1. Инсон-табиатнинг жонсиз моддаси эмас, балки ўзининг индивидуал сифатлари, рўй бераётган воқеаларнинг идрок қилиши ва уларга ўзича баҳо берадиган, такрорланмайдиган фаол мавжудотдир. Психологияда таъкидланганидек, ҳар бир шахс- такрорланмасдир". У педагогик жараённинг ўз мақсади, иштиёқи ва шахсий хулққа эга бўлган иштирокчиси ҳамдир. Шундай қилиб, педагогик фаолиятнинг объекти бир пайтнинг ўзида бу фаолиятнинг субъекти бўлиб ҳисобланади.

2. Педагог доимо ўзгариб, ўсиб борадиган инсон билан ишлайди. Уларга ёндошишда бир хил қолип, шаклланиб қолган ҳатти-ҳаракатлардан фойдаланиш мумкин эмас. Бу эса педагогдан доимо ижодий изланиб туришни талаб қилади.

3. Ўқувчиларга педагогдан ташқари атроф-муҳит, ота-она, бошқа фан ўқитувчилари, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий ҳаёт ҳам, баъзан сезилмайдиган, баъзан эса ҳар

томонлама бир неча йўналишда таъсир этади. Шунинг учун ҳам педагог меҳнати бир вақтнинг ўзида жамики таъсирларга ва ўқувчининг ўзида пайдо бўлган фикрларга тузатишлар киритиб боришни назарда тўтади. Масалан, диний экстремизм ва бошқа оқимларга кириб кетган ёшларнинг адашганлигини тушунтириш, оммавий ахборот воситалари орқали берилаётган ахборотларни тўғри англашга ундаш ва ҳ. к. Тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш билан уйғунлашган ҳолда олиб борилиши зарур.

Умуман олганда, ҳозирги замон педагогикаси ҳамкорлик педагогикаси бўлиб, у ўқув юртидаги тарбиявий муносабатларнинг инсонпарварлашуви ва демократлашувига йўналтирилган. Бунда ўқувчилар фаоллигини ошириш, уларни педагогик жараённинг иштирокчисига, ўқитувчининг эса унинг меҳрибон уқозига айлантириш муҳимдир. Зеро, Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонунда таъкидланганидек, таълим жараёнининг демократ-лаштириш ва инсонпарварлаштириш, мамлакатимиз таълим тизимини ташкил этишнинг асосий принтсипларидан биридир.

Профессional билимлар педагогик маҳоратнинг туб асосини ташкил қилади. Педагог билими, бир томондан у дарс бераётган фан тўғрисидаги билимига, иккинчи томондан эса, уни ўзлаштираётган ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўзи дарс бераётган фанни, ўни ўқитиш методикаси, педагогика ва психология фанларидан пухта билимга эга бўлиши, педагог professional билимлари мазмунини ташкил этади. Professional педагогик билимларни ўзига хослиги, уларни комплекс характерга эга бўлиши ва ҳар бир ўқувчида шахсий «оҳанг» касб этишидир.

Professional билимлар негизида педагог ҳатти-ҳаракати ва хулқининг асосини ташкил этувчи педагогик принтсиплар ва қоидалар вужудга келади. Бу принтсип ва қоидаларни ҳар бир педагог ўз тажрибасига таянган ҳолда яратади, Лекин уларнинг қонуниятларини илмий билим ёрдамида аниқлайди. Бу билимлар доимо такомиллашиб бориши зарур. Буюк педагог А.Децверг таъкидлаганидек, «Илмий изланишга интилмаган ўқитувчи таваккалига ишлаш, оддийлик ва соҳатлик каби педагогикадан оздирувчи шайтонлар қаърига маҳкум бўлади».

Педагогик қобилиятлар, педагогик фаолиятни муваффақиятли ўтишига таъсир кўрсатувчи психик жараёнларни қандай кечаётганлигини билдиради. Бир қатор олимларнинг илмий тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда, олти етакчи педагогик қобилиятларни ажратиш мумкин:

коммуникативлик (мулоқотга мойиллик), одамларга нисбатан кўнгилчан бўлиш, меҳрибонлик;

ақл билан сезиш-касбий зийраклик, бошқаларга ҳамдард бўлиш, ички (ҳиссий) сезгирлик;

шахснинг ҳаракатчанлиги, иродавий таъсир кўрсатиш ва мантикий ишонтириш қобилиятлари;

ҳиссий барқарорлик-ўзини бошқара олиши;

келажакни энг мақбул ҳолда башорат қилиш;

6. касбий муцакиллик-ижод қилиши қобилияти.

Педагогик техника икки турдаги кўникмалар гуруҳидан иборат. Биринчиси-ўзини ўзи (гавдаси, ҳиссий ҳолати ва нутқ техникаси) бошқара олиши, иккинчиси- педагогик вазифаларни ҳал этишда ўқувчилар билан ҳамкорликда ишлашни уйдлаш (дидактик, ташкилотчилик малакалари, бевосита таъсир этиш техникаси), бу ҳақда кейинги маърузаларда батафсил тўхталамиз.

Педагогик маҳоратнинг биз юқорида кўриб чиққан таркибий қисмлари, уни системавий характерга эга эканлигини англатади. Педагогик маҳоратнинг яққол ташқи белгилари: фаолиятни аниқ мақсадга йўналтирилганлиги, вазминлик, мулоҳаза юритиш, ўқувчилар билимини пухталиги, энг мақбул воситаларни танланганлиги, ўз фаолиятига ижодий ёндошуви.

Муҳандис-педагог ўз маҳоратига қуйидаги босқичларда эришиши мумкин:

Психология ва педагогика туркумидаги фанларни чуқур ўрганиш;

Махсус ва умумтехник фанлар, уларни ўқитиш методикасидан пухта билимга эга бўлиш;

Педагогик амалиётда фаол иштирок этиш ва уни самарали ўтказиш;

Анъанавий дарсда одатдагидек, ўқитувчи савол беради, ўқувчилар эса фақат дарсликларга асосланган ҳолда жавоб берадилар. Шунинг учун ҳам гўёки ҳақиқат ўқитувчилар ва дарслик муаллифлари томонидан кашф этиб қўйилгандек туюлади. Яна нимани излаш керак? Бу излаш нима учун керак? Ҳақиқат аниқланган, фақат уни идрок қилиш, ёдда сақлаш ва сўзлаб бериш зарур холоску. Бундай тушунча дарсларда зеркиш, дангасалик ва оқибатда маънавиятсизликка олиб келади.

Ўқувчиларни фаоллигини ва изланувчанлигини муаммоли ўқитишни амалга оширишда моҳир ўқитувчилар ўқувчиларга бериладиган савол ва топшириқлар системасини ўйлаб топадилар. Улар тўзган саволлар лўнда, қисқа ва аниқ бўлади. Улар ўқувчиларни қизиқувчанлигини ва музақил фикрлаш қобилиятларини режалаштириб қолмай, балки уларни ижодий қобилиятларини ҳам ривожлантирадилар. Уларни тартиб қоидага риоя қилишларига, ихчам бўлиш руҳида ҳам тарбиялайдилар. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, илмий изланишлар кўрсатганидек, ёш ўқитувчиларни ўқувчиларга берган саволларининг 80 фоизи фикрлашни талаб этмайди. "Бунини нима?", "Бу қайси йилда бўлган эди?", "Сифатни таърифини айт!" ва бошқалар ана шундай самарасиз саволларга мисол бўла олади. Албатта, механик хотирани ишлатиш, уни ривожлантириш зарур, лекин шу билан бирга ўқувчиларнинг билишдаги фаоллигини, тафаккур ва диққатини ҳамда ривожлантириш зарурлигини ҳам ёддан чиқармаслик керак. Ўқувчиларга бериладиган саволлар қарама-қарши, исбот талаб қилувчи фикрларга бой, мавжуд билимлардан, фақат муайян ҳолатда зарурини танлаб ишлатиши, таъминлайдиган билимларни амалда қўлланилиши лозим.

Мавзу бўйича маъруза машғулотининг технологияси

Корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили

1.1. Таълим бериш технологияси модели

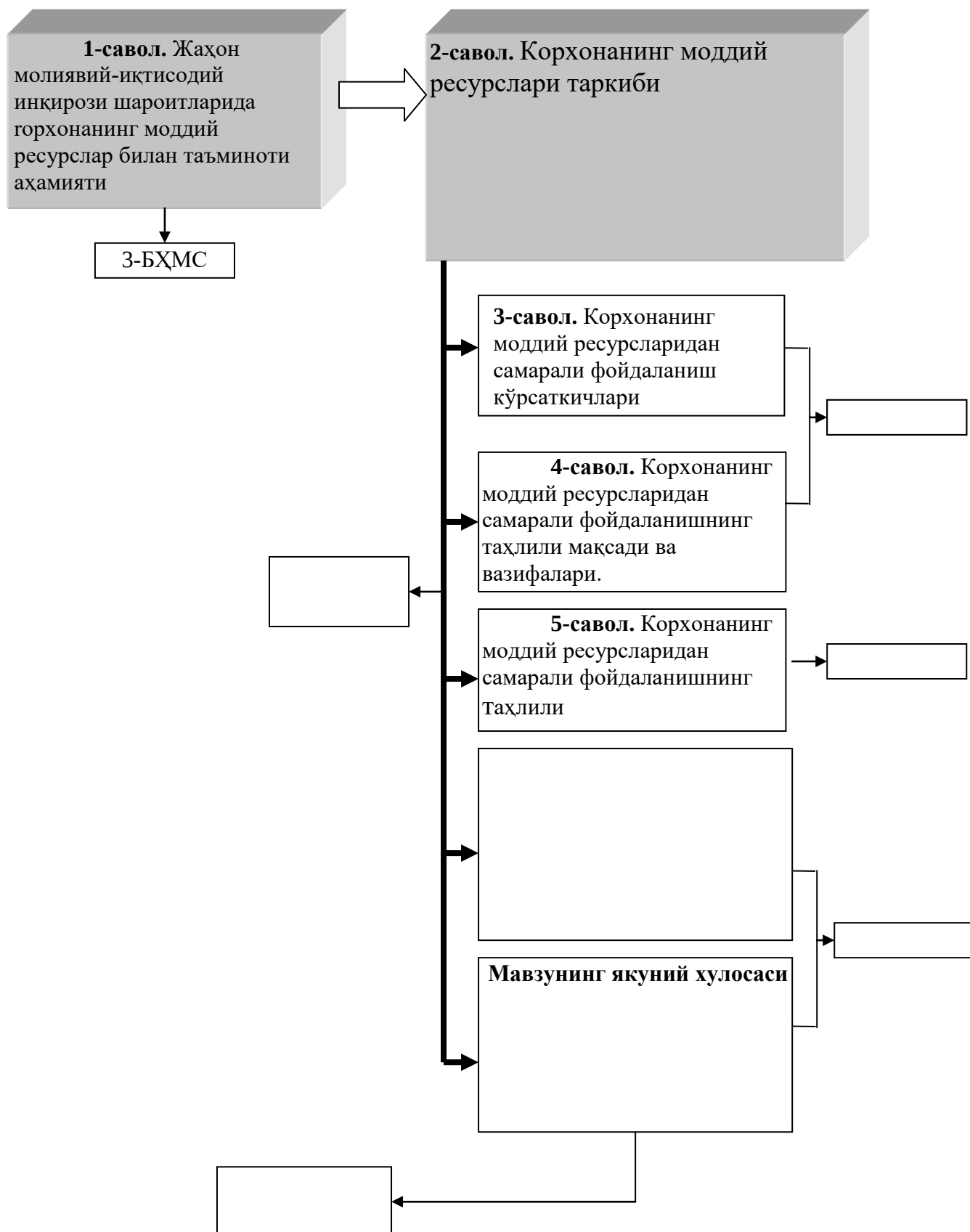
<i>Машғулот вақти-2 соат</i>	Талабалар сони: 20 – 80 гача
<i>Машғулот шакли</i>	Кириш-ахборот маъруза - кўргазмалар
<i>Маъруза режаси</i>	1. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитларида корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти аҳамияти 2. Корхонанинг моддий ресурслари таркиби. 3. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари 4. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили мақсади ва вазифалари. 5. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили
<i>Ўқув машғулотининг мақсади:</i> мавзу курси бўйича умумий тушунча бериш. Корхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили билан таништириш.	
<i>Педагогик вазифалар:</i> • мавзунинг мақсади ва вазифалари, ўтиладиган мавзуга тузилмавий мантикий чизма асосида тушунча бериш; • Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунчиликни тушунтириш;	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i> • мавзунинг мақсади ва вазифаларини, ўтиладиган материални тузилмавий мантикий чизма асосида шарҳлаб беради. • Корхонанинг моддий ресурслари таркибини тушунтиради;

• Қайта ишлаш корхоналарида ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишни ёритиш; • Корхоналарда бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш тузилмаси ҳақида маълумотлар бериш; Қайта ишлаш корхоналарида аудитни ташкил этиш билан таништириш.	• Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини тавсифлаб беради • Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш таҳлили билан таништиради.
<i>Ўқитиш усуллари</i>	Кўргазмали маъруза, жуфтликда ишлаш
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Фронтал, жамоавий, жуфтликда ишлаш.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, проектор, график органайзерлар.
<i>Ўқитиш шароити</i>	УТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат: савол-жавоб шакли Ёзма назорат: ёзма иш

1.1. Маърузани технологик картаси

Ишлаш босқичлари, вақти	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчи	Талабалар
1-босқич. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1. Ўқув курси номини айтади. Экранга мавзунинг тузилмавий мантикий чизмасини чиқаради (1-илова), саволлар рўйхатини беради ва уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Мавзунинг мақсади ва ўқув фаолияти натижаларини айтиб беради. 1.3. Талабаларнинг билимларини жонлаштириш учун саволлар беради (2-илова) ва ушбу саволларга жуфтликда жавоб бериш шартлигини таъкидлайди. “Жуфтликда ишлаш” қоидалари билан таништиради (3-илова), жуфтликларга бўлинишларини таклиф қилади, яқка тартибда ўйлашни ва жуфтликда муҳокама қилиб жавоб беришни таклиф қилади.	Тинглашади Тинглашади Жуфтликка бўлинишади, ўйлашади, муҳокама қилишади ва саволларга жавоб беришади.
2-босқич. Асосий (55 дақиқа)	2.1. Экранга жадвални чиқаради ва маъруза тинглаш жараёнида уни тушунтиради 2.2. Power point дастури ёрдамида слайдларни намойиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради . Маъруза жараёнида фокусловчи назорат саволлар беради; мавзунинг режасини ҳар бир банди бўйича хулосалар қилади; жалвалга ахборотларни киритиш лозимлигини эслатади.	Тамоша қилишади, ёзишади. Тинглашади, ёзишади. Саволларга жавоб беришади, жадвални тўлдиришади.
3-босқич. Якуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича якунловчи хулоса қилади, иш натижаларини изчилликда изоҳлаб беради. 3.2. Ёзма иш ёзиш қоидаларини тушунтиради. Мустақил ишлаш учун вазифа беради	Саволлар берадилар. Мустақил ишлаш учун мавзу бўйича муаммоларни ёзиб оладилар.

Мавзунинг тузилмавий мантикий чизмаси

Жонлаштириш учун саволлар:

1. Моддий ресурслар нима?
2. Улардан самарали фойдаланиш нима учун зарур?
3. Таҳлил натижалари қандай намоён бўлмоқда?
4. Моддий ресурслардан фойдаланишни оқилона ташкил этилишининг аҳамияти нимада?

«ЎЙЛАНГ-ЖУФТЛИКДА ИШЛАНГ-ФИКР АЛМАШИНГ»

Ушбу техника биргаликдаги фаолият бўлиб, талабаларни матн устида фикрлаш, ўз ғояларини шакллантириш ва уларни ҳамкорлар ёрдамида муайян шаклда ифодалашга йўналтиради.

«Ўйланг-Жуфтликда ишланг-Фикр алмашинг» техникасидан фойдаланган ҳолда гуруҳларда ишни ташкил этиш жараёнининг тузилиши

1. Ўқитувчи савол ва топшириқ беради: олдин ўйлаб чиқиш, сўнг қисқа жавоблар ёзиш тартибида.

2. Талабалар жуфтликларга бўлиниб, бир-бири билан фикр алмашадилар ва иккала жавобни мужассам этган умумий жавобни ишлаб чиқишга ҳаракат қиладилар.

3. Ўқитувчи бир неча жуфтликларга ўттиз секунд давомида аудиторияга ўз ишининг қисқа якунини ифодалаб беришини таклиф қилади.

Таянч иборалар:

Меҳнат буюмлари, моддий харажатлар, тежамкорлик режими, ресурслардан оқилона фойдаланиш, чиқитсиз технология, хўжасизлик, нобудгарчилик, материал сарфини камайтириш йўллари, моддий-техникавий таъминот, мол етказиб бериш бўйича шартномалар, истеъмолчиларнинг буюртмаси, шартнома нархлари, харидор манфаати, шерик танлаш, эркин олди-сотди шакли, ишлаб чиқарувчининг якка ҳокимлиги (монополияси), ривожланган бозор, таъминот ҳолати, омборхона маълумотлари, ишлаб чиқариш заҳиралари, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича сарф-харжатлари, маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат нормаси (меъёри), ҳақиқатдаги харажатлар, иқтисод қилиш натижасида қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, ортиқча харажат оқибатида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми, муҳим маҳсулот турлари калькуляцияси, бир сўмлик моддий харажатларга тўғри келувчи маҳсулот ҳажми (материал самараси), бир сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқаришга кетган моддий харажатлар ҳажми (материал сарфи), товар маҳсулоти ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар, комплект резервлар.

3.2. Амалий машғулот методикаси.

Таълим бериш технологияси модели

<i>Машғулот вақти-2 соат</i>	Талаблар сони: 20 – 30 гача
<i>Машғулот шакли</i>	Мавзу бўйича билимларни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш юзасидан амалий машғулот

<i>Машғулот режаси</i>	1. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитларида горхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти аҳамияти 2. Корхонанинг моддий ресурслари таркиби. 3. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари 4. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили мақсади ва вазифалари. 5. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили
<i>Ўқув машғулотининг мақсади:</i> мавзу бўйича билимларни мустаҳкамлаш, кенгайтириш ва чуқурлаштириш.	
<i>Педагогик вазифалар:</i> • мавзу бўйича билимларни ўзлаштириш ва кенгайтиришга мотивация яратиш; • мавзу бўйича билимларни мустаҳкамлаш; • ахборотни таҳлил қилиш, тизимлаштириш, солиштириш ва умумлаштириш бўйича кўникмалар ишлаб чиқиш; • мавзу саволлари бўйича изоҳлаш ва шакллантириш жараёнини ташкил қилиш.	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i> 1. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитларида горхонанинг моддий ресурслар билан таъминоти аҳамияти ўзлаштирилади 2. Корхонанинг моддий ресурслари таркиби ҳақида тасаввурга эга бўлади 3. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини ўрганиб олади 4. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили мақсади ва вазифаларини билиб олади. 5. Корхонанинг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишнинг таҳлили кўникмаларига эга бўлади.
<i>Ўқитиш усуллари</i>	Гуруҳларда ишлаш, тақдимот, график органайзер
<i>Ўқитиш шакллари</i>	Фронтал, жамоавий, индивидуал.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, проектор, график органайзерлар.
<i>Ўқитиш шароити</i>	УТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат: савол-жавоб шакли

Амалий машғулот технологик картаси

Ишлаш босқичлари, вақти	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчи	Талабалар

1-босқич. Мавз уга кириш (10 дақиқа)	1.1. Ўқув машғулоти мавзуси, мақсади, муҳокама учун саволлар, кўзланаётган натижалар ва машғулотни олиб бориш хусусиятларини маълум қилади. Энг юқори балл тўплаган гуруҳ ғолиб бўлишини эълон қилади. Гуруҳларда ишлаш қоидаси билан таништиради (1-илова). 1.2. Талабалар билимини жонлаштириш учун жалб қилувчи саволлар беради: Моддий ресурсларга нималар киради? Моддий ресурслардан фойдаланиш қай тарзда олиб борилади?	Тинглайдилар. Саволларга жавоб берадилар.
2-босқич. Асосий (65 дақиқа)	2.1. Талабаларни 3 гуруҳга бўлади. Ўқув топшириғини тарқатади. Кўзланаётган қандай ўқув натижаларига эга бўлишини аниқлайди. Иш тартиби ва регламенти, баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичларини тушунтиради. 2.2. Гуруҳларда иш бошланганлигини маълум қилади. Кузатувчи сифатида гуруҳ ишини назорат қилади, алоҳида ишларни ташкил қилиш бўйича аниқ кўрсатмалар беради, очиқ саволлар беради: “Нима учун худди шундай...?, Сизнингча энг яхшиси қандай?” 2.3. Гуруҳларга жадвал саволларини бўлиб ташлайди, ҳар бир гуруҳга битта саволга жавоб беришни таклиф қилади. Жадвалнинг 4 саволи бўйича барча гуруҳлар ўзларининг жавоб вариантларини беришларини сўрайди. Ўқув натижаларини шарҳлайди, топшириқни бажариш жараёнидаги қилинган алоҳида хулоса, умумлаштиришларга аҳамият беради ва гуруҳларни ўзаро баҳолашларини ташкиллаштиради.	Ўқув топшириқлари, баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари билан танишадилар. Гуруҳ аъзолари жадвал тўлдирадилар. Ўқув топшириғи бўйича гуруҳли иш натижаларини ифодалайдилар ва тақдимот вароқларини расмийлаштирадилар. Тақдимотга тайёрланадилар. Берилган савол бўйича гуруҳ фаоллари тақдимот қиладилар ва бошқа гуруҳлар аъзолари жавобни тўлдирадилар. Ўзаро баҳолайдилар.
3-босқич. Якуний (5 дақиқа)	3.1. Гуруҳларнинг ўзаро баҳолашнинг якунини чиқаради, ўқув фаолият натижаларини таҳлил қилади.	Тинглайдилар.

Гуруҳларда ишлаш қоидаси

- Шеригингизни диққат билан тингланг.
- Гуруҳ ишларида ўзаро фаол иштирок этинг, берилган топшириқларга масъулият билан ёндошинг.
- Агар ёрдам керак бўлса, албатта мурожаат қилинг.
- Агар сиздан ёрдам сўрашса, албатта ёрдам беринг.
- Гуруҳлар фаолиятининг натижаларини баҳолашда ҳамма иштирок этиши шарт. Аниқ тушунмоғимиз лозим:
 - Бошқаларга ўргатиш оркали ўзимиз ўрганамиз;

Ўқув топшириғи

1. Аввал олинган билимларни қўллаб, жадвални тўлдилинг.
2. Саволлар бўйича бирга тақдимот қилинг (1-3)
3. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш йўллари асослаб беринг.

Иш тартиби ва регламенти

1. Гуруҳларда ишлаш - 20 дақиқа.
2. Тақдимот - 10 дақиқа.
3. Жамоавий муҳокама ва ўзаро баҳолаш – 15 дақиқа

Мавзунини урганиш учун мисоллар

Президентимиз ўзларининг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарларида узок муддатга, яъни 2009-2014 йилларга мўлжалланган дастур ишлаб чиқиш тўғрисидаги масалага алоҳида эътибор қаратдилар. Бу дастурда иқтисодиётимизнинг асосий тармоқларини модернизация қилиш ва техник янгилаш, мамлакатимизнинг янги марраларни эгаллаши учун кучли туртки берадиган ва жаҳон бозорида рақобатдошлигини таъминлайдиган замонавий инновация технологияларини жорий қилиш бўйича мақсадли лойиҳалар ўз ифодасини топади.

Корхона моддий техника таъминотининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- корхонага керакли моддий ва техника ашёлар номенклатураси белгилаш ва корхонанинг уларга бўлган эҳтиёжини планлаштириш;
- таъминловчилар билан шартномалар тузиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш;
- корхонага моддий ва техникавий ашёларни ўз вақтида етказиб бериш ва транспорт йўл харажатларини қискартиришга эришиш;
- моддий ва техникавий ашёларни сақлаш учун зарур шароитлар яратиш ва уларни ишлаб чиқариш бўлинмаларга тўхтовсиз ва ўз вақтида етказиб берилишини ташкил қилиш;
- хом ашё материалларининг тежаб сарфланишини керакли миқдорда хом ашё ва материаллар запаси яратилишини назорат қилиш;

Материал қайтими кўрсаткичини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматини материал харажатлар қийматига тақсимланади. Ушбу кўрсаткичнинг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил давомида ишлаб чиқариш жараёнида сарфланган ҳар бир сўмлик материалларга тўғри келадиغان товар маҳсулоти ҳисобланади. Материал сиғими кўрсаткичи бунинг акси бўлиб материал харажатлар қийматини корхонанинг йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Бунинг тавсифлайдиган бўлсак ушбу кўрсаткич корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар бир сўмига қанча материал харажатлари сарфланганлигини кўрсатади. Ушбу кўрсаткичларни қуйидаги схема орқали куриш мумкин.

Моддий техника таъминоти режасининг бажарилишини таҳлили

$$T_k = (1500+24300)/ 27000 = 0.955$$

Жадвал маълумотларидан кўринадикки материалларга бўлган талаб (А) тузилган шартнома ва ички манбаълар бўйича тўлиқ таъминланмаган. Режа бўйича таъминланиш коэффициенти 0.955 ни ташкил этган. Хақиқатда материалларни етказиш режаси 10.0% га бажарилмаган (100-90.0).

Шундай таҳлил натижасида материалларни етказиш режасини бажарилмаганлик сабабларини батавсил аниқлаш талаб этилади. Унга сабаб бўлиб материал ресурсларини етказиб берувчилар ҳамда уларни сотиб олувчилар айрим ҳолларда эса ўртада турган бозор инфра тизилмалари ҳисобланиши мумкин. Бу сабаблар ўрганилганидан сўнг уларни бартараф этиш режалари, тадбирлари тузилади.

Меҳнат буюмларидан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш

№	Кўрсаткичлар	Бизнес-режа бўйича	Ҳақиқатда	Мутлақ фарқ (+,-)
1.	Моддий харажатлар, минг сўм	628430	620430	-8000
2.	Товар маҳсулоти, минг сўм	942600	997970	+55370
3.	Бир сўмлик моддий харажатларга тўғри келувчи маҳсулот ҳажми (материал самараси 2 қатор: 1 қатор сўм, тийин)	1,50	1,61	+0,11
4.	Товар маҳсулотига кетган материал сарфи, тийин (1 қатор: 2 қатор), юздан бир аниқликда 0,01	0,6667	0,6217	-0,045
5.	Материал сарфининг ўзгаришининг таъсири(+,-) а) товар маҳсулотининг ишлаб чиқариш таннари (моддий харажатларда қимматлашиши +; пасайиши -) минг сўм. (4 қатор 5 ус х 2 қатор 4 ус) б) товар маҳсулотининг ҳажми, минг сўм. (5 қатор 5 ус : 4 қатор 3 ус)	- -	- -	-44908 +67358

Ҳисоби:

$$5 \text{ а} - 0,045 \times 997970 = -44908 \text{ минг сўм (+)}$$

$$5 \text{ б} - 44908 : 0,6667 = +67358 \text{ минг сўм (-)}$$

Таҳлил қилинаётган корхона моддий харажатларни иқтисод қилиш натижасида кўшимча равишда 67358 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришди. Демак, корхона товар маҳсулотига кетадиган материал сарфини камайтириш борасида барча чора тадбирларни ўтказмоқда деб хулоса чиқаришимиз мумкин.

Материал сарфини камайтиришнинг қуйидаги йўллари мавжуд:

1. Маҳсулотларнинг конструкциясини ўзгартириш ва такомиллаш-тириш.
2. Ишлаб чиқариш жараёнлари ва ишлаб чиқариш дастгоҳларининг технологиясини такомиллаштириш.
3. Энг мақбул бичиш хариталарини қўллаш орқали материалларга кетадиган харажат нормаларини камайтириш.
4. Ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни йўлга қўйиш.
5. Ишлаб чиқаришда брагга асло йўл қўймаслик ва ҳ.к

Хулоса

Бугунги кунда иқтисодийтимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилмоқда. Шу борада, дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, умумий қиймати 24 миллиард АҚШ долларидан зиёд бўлган қарийб 300 та инвестиция лойиҳаси устида иш олиб борилмоқда.

Жумладан, бунда янги қурилиш лойиҳалари – 18,5 миллиард долларни, модернизация ва реконструкция қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича лойиҳалар эса тахминан 6 миллиард долларни ташкил қилади. Моддий ресурслар билан таъминланганлик ҳамда улардан фойдаланиш тўлиқлигини ва самарадолигини ўйидаги кўрсаткичлар ёрдамида аниқлаш мумкин:

• моддий ресурслар билан таъминланганликни:

корхоналарни барча моддий ресурслар билан таъминланганлик даражаси. Шу жумладан асосий фондлар билан таъминланганлик ҳамда айланма фондлар ва маблаёлар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни моддий ресурсларни алоҳида алоҳида турлари бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан станоклар билан, хом ашё билан, электр энергия билан, ёқилғи билан ва бошқа моддий ресурслар билан таъминланганлигини аниқлаш мумкин.

• моддий ресурслардан фойдаланишнинг тўлиқлиги: корхонанинг ишлаб чиқариш ўуватидан фойдаланиш даражаси исботлайди.

• саноат корхоналарида меҳнатни моддий ресурслар билан таъминланганлик даражаси: уни жами моддий ресурслар қийматини корхонада мавжуд бўлган ишчи ва хизматчилар сонига тақсимлаш натижасида аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткични янада аниқлаштириш мақсадида моддий ресурслар қийматини фақатгина ишчилар сонига тақсимлаш натижасида ҳам аниқлаш мумкин. Уни алоҳида асосий фондлар билан қуролланганлик ҳамда айланма фондлар билан таъминланганлик кўрсаткичлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин.

• моддий ресурслардан фойдаланишни иқтисодий самарадорлиги: корхоналардаги фондлар қайтими ҳамда фондлар сиғими исботлайди. Фондлар қайтимини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳамда товар маҳсулоти қийматини асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига тақсимлаш лозим. Фондлар қайтимининг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонанинг ҳар минг сўмлик асосий фондларига тўғри келадиган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотини кўрсаткичи ҳисобланади.

Асосий фондлардан самарали фойдаланишни кўрсатувчи кейинги кўрсаткич бўлиб фонд сиғими ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш учун корхонадаги мавжуд бўлган асосий воситаларнинг йиллик ўртача қийматини йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва товар маҳсулоти қийматларига тақсимланади. Фондлар сиғимининг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотининг ҳар минг сўмига тўғри келадиган асосий фондларнинг қиймати ҳисобланади.

Шу билан биргаликда материаллардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткичларини материал қайтими ва материал сиғими кўрсаткичлари ифодалайди. Материал қайтими кўрсаткичини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматини материал харажатлар қийматига тақсимланади. Ушбу кўрсаткичнинг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил давомида ишлаб чиқариш жараёнида сарфланган ҳар бир сўмлик материалларга тўғри келадиган товар маҳсулоти ҳисобланади. Материал сиғими кўрсаткичи бунинг акси бўлиб материал харажатлар қийматини корхонанинг йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Буни тавсифлайдиган бўлсак ушбу кўрсаткич корхонада йил мобайнида

ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар бир сўмига қанча материал харажатлари сарфланганлигини кўрсатади

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишни йўлга қўйишда иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти каттадир. Корхонада моддий ресурслардан қай даражада фойдаланилаётганлигини таҳлил этиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга сарфланаётган харажатларни тежаш мақсадида фойдаланилмай ўолган ички имкониятларни топиш мумкин.

Меҳнат предметларидан фойдаланишни таҳлил этишнинг асосий вазифалари бўлиб куйидагилар ҳисобланади:

- корхона, бирлашмаларнинг зарурий материал ресурслари билан таъминланганлик даражасини аниқлаш;
- моддий ресурсларни корхонага етказиб бериш хажмини, комплекслилигини, сифатлилигини, сортлилигини ҳамда маъромийлигининг даражасини белгилаш;
- моддий ресурсларни етказиб бериш борасида корхоналараро тузиладиган шартномаларнинг ўз вақтида тузилганлигини аниқлаш;
- моддий техника таъминоти белгиланган режасининг ҳақиқатга яқинлигини текшириш;
- транспорт-тайёрлов харажатларини ҳисоблаш;
- материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини аниқлаш ва уларни маҳсулот хажмига унинг таннархиға таъсирини миқдор жихатдан ҳисоблаш;
- хом ашё, ёқилғи ва материаллардан фойдаланилмаган ички имкониятларини аниқлаш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. Ўзбекистон. 1993 й.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. Т. Адолат. 2008 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. Т. Адолат. 1996 й.
4. Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” ги Қонуни. Тошкент, 1996 йил 30 август.
5. Ўзбекистон Республикаси “Аудиторлик фаолияти тўғрисида” ги Қонуни. 2000 йил 26 май.
6. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилдаги «Корхоналар тўғрисида»ги Қонуни.
7. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелдаги «Хорижий инвестициялар тўғрисида»ги Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелдаги «Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 54-сонли қарори: “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида” Низом. 1999 йил 5 феврал.
10. Каримов И. А. 2015 йилда иқтисодийтимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунларига ва 2015 йилги иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор вазифаларига бағишланган мажлисидаги маъруза. 2015 йил, 16 январь. – Халқ сўзи, 2015 йил, 17 январь.
11. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. – Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 28 январь.
12. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир. – Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
13. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
14. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
15. Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. Т., Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.
16. Андерсон Г., Нидлз Б., Кодвелл Д. Принципў бухгалтерского учета. Москва. “Финансў и статистика” 1993.
17. Аренс А., Лоббек Д.Ж. Аудит: Пер. с англ. М.: Финансў и статистика, 1995.
18. Вохидов С., Вохидов Т. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби. Т.:ТДИУ, 2000.
19. Гадоев Э.Ф., Югай Л. Бухгалтерия ҳисоби: Саволлар ва жавоблар. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи., 1996.
20. Жураев Н. Яроксиз маҳсулотлар ва йўқотишлар ҳисоби ва назорати. Иқтисод ва ҳисобот. №10-12.1995.
21. Жураев Н. Учет и контроль издержек процесса реализации. Сельское хозяйство

- Ўзбекистана. №2. 1996.
22. Ғуломова Ф.Ғ. Бухгалтерия ҳисобини мустақил ўрганувчилар учун қўлланма. Т. Иқтисодиёт ва ҳуқуқ нашриёти. 2004 й..
23. Қодирхонов С. Саноат корхоналарида бухгалтерия ҳисоби. Т.: Ўзбекистон, 1993,
24. Ower L.I., Bown I.L. Waldoh's Cost Accounting Maghonid Evans. London, 1970
25. Moriarty Sh., Allen C.P. Cost Accounting - Cambridge etc. Harper and Row. 1984.
26. <http://www.mf.uz/>
27. <http://www.gov.uz/uzbekistan/transportation/>
28. http://www.gov_stat.uz
29. <http://www.referat.ru/economy/management/>